

Avot de-Rabbi Nathan hoofdstuk 4

‘Op drie dingen staat de wereld’

Midrasj, sjioer 30 (22 november 2013)

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 9b (Misjna Avot I,2)

Sjim'on de Rechtvaardige¹ behoorde tot de laatste overlevenden van de Grote Synagoge.² Hij was gewoon te zeggen: ‘Op drie dingen staat de wereld: op de Tora, op de (tempel)dienst (*avoda*) en op liefderijke daden (*gemiloet chasadiem*).’

Op de Tora (als eerste). Hoe dat zo? Wel, er is immers gezegd: ‘*In liefderijke trouw (chèsèd) schep ik vreugde en niet in een offer, in kennis van God meer dan in brandoffers*’ (Hos. 6:6). Vandaar dat het brandoffer geliefder is dan (andere) offers, want het wordt volledig verteerd door vuur. Zoals er gezegd is: ‘*En de priester zal het geheel in rook doen opgaan op het altaar*’ (Lev. 1:9). En op een andere plaats zegt de Schrift: ‘*En Sjmoe'él nam een zogend lam en deed het volledig opstijgen tot brandoffer voor de Eeuwige*’ (I Sam. 7:9). Niettemin is studie van de Tora (toch) nog geliefder voor het aangezicht van de Alaanwezige dan brandoffers, want wanneer de mens Tora leert, dan kent Hij de wil van de Alaanwezige, zoals er gezegd is: ‘*Dan zul je de godvrezendheid begrijpen en de wil van God leren kennen*’ (Spr. 2:5). Daaruit blijkt dat wanneer een Wijze zit en te midden van de gemeenschap de Tora uitlegt, de Schrift het hem aanrekenen alsof hij het vet en bloed (van een offerdier) op het altaar heeft geofferd.

Uitleg:

Drie zuilen: denken, dienen en goed doen

De Tora wil mensen op alle levensterreinen tot richtsnoer zijn: denken, religieus beleven en maatschappelijke functioneren. Dit streven verwoordt de lijfspreuk van Sjim'on de Rechtvaardige: ‘**Op drie dingen staat de wereld: op de Tora, en op de dienst en op het doen van liefdewerken.**’ Rabbijn Samsom Raphael Hirsch belichtte aan de hand van deze spreuk de grenzeloosheid van de Tora en haar opdrachten. Zij bestrijkt alle gebieden van het leven:

»**Tora** veronderstelt kennis van de waarheid en van Gods wil met betrekking tot elk aspect van ons leven, persoonlijk en publiek, individueel en sociaal. **Avoda** (dienst) verwijst naar

¹ Sjim'on de Rechtvaardige (*Sjim'on ha-Tzaddiek*), een van de overlevenden van de Grote Synagoge. We mogen hem waarschijnlijk identificeren met de Hoge Priester Sjim'on II, vader van Onias III, levend rond 200 voor de jaartelling [de geschiedschrijver Flavius Josephus identificeerde hem echter met de Hoge Priester Sjim'on I, de zoon van Onias I, en kleinzoon van Jaddoea (*Antiquitates* 12,157)], die leefde in de tijd van Alexander de Grote; maar in dat geval wordt het moeilijk om de periode tussen hem en de eerste rabbijnenparen uit Misjna Avot te overbruggen).

² Zie mijn notities hoofdstuk 1, noot 16.

plichtsgetrouwe gehoorzaamheid, het dienen van God door Zijn wil te vervullen in ieder stadium van ons leven, persoonlijk en publiek, individueel en sociaal; **Gemiloet chasadim** (het beoefenen van liefdadigheid) betekent de onzelfzuchtige, actieve liefdadigheid om het welzijn van onze medemensen te bevorderen. Dit zijn de drie zaken die de wereld van de mens vormgeven en vervolmaken (...). Waar ook en wanneer ook een van deze drie onvolledig is of zelfs geheel ontbreekt, is er een leemte die niet kan worden opgevuld.«³

De Tora staat voor kennis en weten als voorbereiding op het vervullen van de geboden – *avoda*, dat is dienstbaarheid aan God en mens. *Gemiloet chasadim* staat voor de vrijwillige inzet voor de medemens en voor het belangeloos verrichten van liefderijke daden. De vromen streven naar een dagindeling waarin deze drie levenssferen op bevredigende wijze aan bod komen: 1) Tora-studie, 2) *avoda* – gebed en arbeid voor het levensonderhoud in dienstbaarheid aan God, (3) vrijwilligerswerk en sociale inzet voor de gemeenschap. De eisen die de moderne tijd met haar soms extreme economische eisen stelt, maakt zo'n leefwijze vaak problematisch en verstoort het oude Joodse leefpatroon dat naar deze driedeling streefde.

Met opzet formuleerde Sjim'on de Rechtvaardige: 'en op de dienst', 'en op het doen van liefdewerken'. Elk van de drie zuilen is tegelijkertijd nodig om mens en wereld in balans te houden:

»De wereld in de spreuk van Sjim'on de Rechtvaardige is niet alleen de wereld in het algemeen, maar ook die van de enkeling, die op zichzelf een microkosmos vormt; (het betekent) dat geen enkel individu zich kan handhaven zonder de basis van deze drie stevige zuilen. Daarom moet een enkeling niet zeggen: "Ik zal mijzelf bezighouden met Tora(studie), anderen zullen zich wel bekommeren om de Dienst aan God, en weer anderen om daden van liefdadigheid." Hij mag dit niet zeggen, omdat ieder individu elk van de drie zuilen nodig heeft om ook zijn persoonlijke wereld in stand te houden.«⁴

Tora, *avoda* en *gemiloet chasadim* zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De drie concepten vertegenwoordigen eveneens (1) de sfeer van cognitie, (2) die van (religieuze) ervaring en emoties (*avoda*), van de devotie van de mens tot God (*avoda*), en (3) de toewijding tussen mensen onderling (*gemiloet chasadiem*).

'Het gevaar van desintegratie

'Op de Tora, en op de dienst, en op het doen van liefdewerken'. Iets van de kosmische indeling in drieën vinden we terug in de kabbalistische voorstelling van de mens als microkosmos. Even als het universum bestaat de mens als het ware uit drie boven elkaar liggende niveaus. Eerst dat van het hoofd (cognitie), daaronder dat van lijf (emoties) en ten slotte onderaan de basis – de benen en de voeten (handelen en fysieke aspecten). De wereld van de geest werkt door in onze emoties en ervaringen, en vervolgens in ons fysiek functioneren. Als de drie sferen niet op elkaar aansluiten, raken we verbreekt. Wanneer de drie sferen niet op elkaar aansluiten, wanneer we bijvoorbeeld anders handelen dan we denken en voelen, of wanneer we andere dingen zeggen dan we denken en ervaren, is dat een teken van desintegratie. Wat voor de individu geldt, gaat eveneens op voor het collectieve en maatschappelijke leven. Wanneer het fysieke en materiële bestel niet aansluit bij onze emoties; wanneer de samenleving die we samen creëren niet in de pas loopt met de behoefte aan

³ S.R. Hirsch, *Chapters of the Fathers*, vert. G. Hirschler, New York 1967, p. 7-8; commentaar bij Misjna Avot 1, 2.

⁴ M.M.F. Te'umim, *Be'er ha-Avot*, Jerusalem 1973.

menselijkheid, geborgenheid en zingeving, leidt dit tot vervreemding, desintegratie en destructie van de gemeenschap.

Hosjea 6:6

De volgorde waarin Sjim'on de rechtvaardige hier in Avot de-Rabbi Nathan de drie zuilen van de wereld opsomt, is zeker niet zonder bedoeling. De midrasj onderbouwt de volgorde dan ook met een schriftbewijs: *'Want Ik ervaar vreugde in liefdadigheid en niet in een offer, in kennis van God meer dan in brandoffers'* (Hos. 6:6). Kennis van God (Tora) en liefdadigheid (*chèsèd*) verdienen volgens de profeet Hosjea prioriteit boven offerdienst (*avoda*). In feite noemde de profeet Hosjea – anders dan Sjim'on de Rechtvaardige – 'dienst' op de laatste plaats. Sjim'on de Rechtvaardige doet de dienst vooraf gaan aan liefdadigheid, waarmee Hosjea begon. Sjim'on de Rechtvaardige beseft de verbindende kracht die uitgaat van gemeenschappelijk dienst aan God. Hij ervoer de tempeldienst – oprecht gebed en offer – als versterkende factor in de ontwikkeling van maatschappelijke cohesie. Hij beschouwde de gemeenschappelijke dienst in de tempel en de devotie van de mens tot God juist als stimulans tot sociale loyaliteit binnen de samenleving, het uiteindelijke doel. De verschillen tussen de tekst van Hosjea en de uitspraak van Sjim'on de Rechtvaardige laten dan ook geen onoverkomelijke tegenstelling zien. Een in de midrasj overgeleverde discussie rond de vraag wat nu de belangrijkste opdracht is, kan het probleem van prioriteit – offerdienst of goede werken – voor ons oplossen. Rabbi Akiba beschouwde naastenliefde (Lev. 19:18) als de gulden regel en het hoogste gebod. Zijn leerling Ben Zoma stelde een ander Tora-vers centraal:

»Ben Zoma sprak: 'Wij vinden een vers dat meer omvattend is, en dat is: *"Hoor Israël, de Heer onze God, de Heer, is Eén"* (Deut. 6:4)'. Ben Nanas sprak: 'Wij vinden een vers dat nog meer omvattend is, en dat is: *"Je zult je naaste liefhebben, als jezelf"* (Lev. 19:18)'. Sjim'on ben Pazi sprak: 'Wij vinden een vers dat nog meer omvattend is en dat is: *"Een lam zul je brengen in de ochtend"* (Num. 28:4)'. Er stond een zekere Rabbi op en sprak: 'De halacha is overeenkomstig Ben Pazzi want er is geschreven: *"Overeenkomstig alles wat Ik je laat zien, het model van de Tabernakel ..."* (Ex. 25:9)'.⁵

Ben Zoma zag in de dagelijkse aanvaarding van Gods autoriteit en geboden tijdens de recitatie van het Sjema-gebed een allesomvattende regel. Immers wie het dubbele juk van Gods koningschap en van Zijn geboden op zich neemt, zal uiteindelijk de gehele Tora willen vervullen. Ben Nanas beschouwde – evenals als Rabbi Akiva (en Hillel de Oude) – naastenliefde als gulden regel van de Tora. Volgens Rabbi Sjim'on ben Pazzi is echter het dagelijkse offer in de Tempel (*tamied*) het meest omvattende van alle geboden. Aan dit standpunt geven de Wijzen – heel opvallend – uiteindelijk de voorkeur. Zij beargumenteren hun keuze met de Schriftwoorden *'Overeenkomstig alles wat Ik je laat zien, het model van de Tabernakel ...'* (Ex. 25:9). Deze bewijsvoering is op het eerste gezicht niet helder. Bij nader inzien blijkt zij evenwel overtuigend te zijn. Ben Pazzi noemt als hoofdregel geen algemeen voorschrift maar een concreet gebod, te vergelijken met de minutieuze voorschriften bij de bouw van de tabernakel. Hieruit mogen we niet de conclusie trekken dat Ben Pazzi de details van de voorschriften voor het dagelijkse offer belangrijker achtte dan naastenliefde of het Sjema-gebed. Het brengen van het dagelijkse offer is alleen de hoofdregel in de Tora, omdat het de dagelijkse concrete herinnering vormt aan de relatie tot God en de medemens. De reguliere dienst sluit het gebod tot en de inhoud van het Sjema-gebed

⁵ Zie Midr. Be-resjiet Rabba 34,7 ed. Theodor.

in. Niet een vaag begrip van de plicht van liefde tot God en de naaste vormen het rotsvaste houvast aan een religieuze en ethische levenshouding, maar de steeds terugkerende en precies vastgestelde rituelen in het dagelijkse Joodse leven. De dagelijkse gebeden (die vooral na de verwoesting van de Tempel de plaats ingenomen hebben van de offers) herinneren aan onze morele levenshouding als inzet voor de messiaanse toekomst.

Tora – blauwdruk van de schepping

Het doel en uitgangspunt van al wat bestaat, is de Tora. De Tora is een zo alles doordringende en omvattende realiteit voor de Wijzen, dat zij haar zien als het fundament waarop de gehele schepping rust. Zij vereenzelvigen haar met Gods wijsheid (*chochma*), die vanaf het begin de gehele schepping doordrongen heeft: *‘En bij U is de wijsheid, die Uw werken kent, en die aanwezig was toen U de kosmos schiep en die begrijpt wat juist is in Uw ogen’* (Wijsheid van Salomo 9:9). Met de Tora als instrument heeft de Eeuwige de wereld vorm gegeven. Gods adem is in de woorden van de Tora ingegaan en haar scheppend spreken doordrenkt al wat is van Zijn aanwezigheid. De stoffelijke materie is meer dan de dode buitenkant ervan. Het is de dynamische manifestatie van Gods creatieve geest en aanwezigheid.

De midrasj vindt bij deze gedachten steun in Spreuken 8:30, waar vrouw wijsheid – dat is de Tora – zegt: *‘Toen was ik een troetelkind bij Hem’*: ‘Lees niet *‘amoen’* (troetelkind) maar lees *‘oeman’* (handwerksman, kunstenaar, architect). De Tora zegt: ‘Ik ben het instrument van het kunstenaarschap van de Heilige, Hij zij gezegend, geweest.’ Het is zoals het in de wereld toegaat, wanneer een koning van vlees en bloed een paleis bouwt. Hij bouwt dit niet uit eigen kennis maar met behulp van een architect. En ook een architect bouwt het niet zomaar vanuit een impuls, maar hij heeft de beschikking over documenten en notities [schrijftabletten] om te weten hoe hij kamers gaat maken, hoe hij deuren gaat maken. Zo keek de Heilige, Hij zij gezegend, in de Tora en bouwde de wereld. Daarom zegt de Tora: *‘Met behulp van een begin schiep God’* (mogelijke lezing van Gen. 1:1). ‘Begin’ betekent niets anders dan Tora. Er is namelijk gezegd: *‘De Eeuwige heeft mij gesticht [geschapen] als het **begin** van Zijn weg’* (Spr. 8:22).⁶

Als eerste schiep God dus de Tora, om aan de hand van haar regels en doelstellingen het universum te formeren. De kosmos ervaren Joodse mystici daarom als een door God ingestelde orde, die tot in het kleinste detail vervuld is van religieuze betekenis. Als het erop aankomt, bestaat er geen onderscheid tussen heilig en profaan. Het profane is slechts een uitdaging, het nog niet geheiligde. De vervulling van Tora is tegelijk vervolmaking van de schepping. De Tora is als het ware ‘blauwdruk’ en ‘bestemmingsplan’. Haar letters zijn de ‘bouwstenen’. Mensen zijn de medewerkers, die het bouwwerk samen met de grote Architect mogen beheren en vervolmaken. Kennis van de natuur en alle wetenschap is in diepste wezen ook Tora, omdat mensen daarmee een tipje mogen oplichten van de sluier van Gods wijsheid. Een gelovige Jood die trouw is aan deze traditie wil geen absolute scheiding aanbrengen tussen kennis en religie, tussen wetenschap en de ethische consequenties van zijn toepassing. Alle denken en handelen stelt hij ten dienste aan Gods scheppingsplan. Alles is Tora en niets valt erbuiten.

Avoda – gebed en tempeldienst

Ook de tempeldienst vormt een van de zuilen waarop de wereld rust. Jeruzalem en het

⁶ Vgl. Midrasj Be-réjit Rabba I,1.

tempelsterrein vormen het kloppende hart van de wereld. Rabbi Sjmoë'el bar Nachmani⁷ sprak: 'Zolang het tempelheiligdom nog niet gebouwd was, stond de wereld op een troon met twee poten. Nadat het tempelheiligdom gebouwd was, kreeg de wereld een basis en bleef hij op zijn vaste plek staan.'⁸ Zoals de navel het midden en begin vormt van een mens, zo beschouwen de rabbijnen de tempelberg als de navel van de wereld:

'Zoals de navel midden op de mens geplaatst is, zo vormt Erètz Jisra'él het midden van de wereld, want er is gezegd: "*die in het midden (de navel) der aarde verblijven*" (Ez. 38:12). Erètz Jisra'él bevindt zich in het midden van de wereld, Jeruzalem in het midden van Erètz Jisra'él, en het tempelheiligdom in het midden van Jeruzalem, en de *Hechal* (het binnenste van de Tempel) bevindt zich in het midden van het tempelheiligdom en de ark in het midden van de *Hechal* en de funderingssteen van waaruit de wereld werd uitgespreid, bevindt zich voor de Hechal.'⁹

Ook nu de Tempel niet meer bestaat, heeft de uitspraak van Sjim'on de Rechtvaardige nog niets aan betekenis en actualiteit ingeboet. *Avoda* is immers niet alleen tempeldienst, maar ook 'de dienst van het hart', het dagelijkse gebed: '*En het zal zijn indien jullie nauwgezet zullen luisteren naar Mijn geboden, die Ik jullie heden gebied, om de Eeuwige, jullie God, lief te hebben en om hem te dienen met jullie gehele hart en met jullie gehele ziel* (Deut. 10:12). De dienst van het hart is het gebed.

De overgang van tempeldienst naar gebedsdienst had de Eeuwige volgen de wijzen al in de dagen van Avraham voorzien. In de tempeldienst, zo beloofde God aan Avraham, zou Israël met zoenoffers een proces van boetedoening kunnen markeren zodat God vergeving zou kunnen schenken. Deze belofte stelde Avraham nog niet gerust en hij sprak daarom:

»'Heer der wereld, misschien zal Israël zonde bedrijven voor Uw aangezicht en zult U met hen doen zoals met de generatie van de zondvloed en zoals de generatie van de uiteendrijving (na de torenbouw van Babel). Hij antwoordde hem: 'Nee (dat zal Ik niet doen).' Daarop sprak hij: 'Heer der wereld *Hoe zal ik (zeker) weten dat ik het in bezit zal krijgen?* (Gen. 15:8).' God antwoordde hem: *Haal voor Mij een driejarige koe, een driejarige geit enz.*" (Gen. 15:9). Avraham sprak voorts tot Hem: 'Heer der wereld! Dit gaat op zolang de Tempel blijft bestaan, maar ten tijde dat de Tempel niet blijft bestaan, wat zal er dan van hen (mijn nageslacht) worden?' God antwoordde: 'Ik heb voor hen al de orde van offers ingesteld. Op het moment dat zij daarin zullen lezen (leren) voor Mijn aangezicht, dan zal ik het hen aanrekenen alsof zij offers voor Mij hebben gebracht en Ik zal dan al hun ongerechtigheden vergeven.'¹⁰

De derde tafelpoot

»Toen Rabbi Jechizke'el Landau naar Praag kwam, sprak hij iedere Sjabbat tot zijn gemeente van niets anders dan van de bittere nood van de armen en behoeftigen in de stad. Men had echter verwacht diepzinnige verklaringen en scherpzinnige analyses uit zijn mond te vernemen. hij dacht er echter allen maar aan, manend te

⁷ Rabbi Sjmoë'el bar Nachmani, Rav Sjmoë'el bar Nachman, Amora uit Er'etz Jisra'el van de vijfde generatie (laat derde en begin vierde eeuw). Staat bekend als meester van de aggada. Studeerde onder Rabbi Jehosjoea ben Levi en Rabbi Jonathan en Rabbi El'azar ben Pedat.

⁸ Zie Midrasj Tanchoema, Teroema § 9 (ed. S. Buber § 8).

⁹ Zie Midrasj Tanchoema, Kedoshim, ed. S. Buber § 10. Genoemd in M. van Loopik, 'Jeruzalem indien ik u vergeet', in: *Ter Herkenning* (1996, nr. 3), p. 178-188.

¹⁰ Zie Babylonische Talmud, Ta'anit 27b.

spreken over het lijden dat in deze stegen en buurt zich onbelemmerd en onbekommerd uitbreidde. ‘Biedt hulp, ga vannacht nog op weg en helpt’, zo riep hij steeds maar weer. De mensen hielden dit echter voor een preek en ergerden zich, dat deze zo zacht en smakeloos was. Op een drukke marktdag gebuurde nu iets wonderlijks. Midden door het gedrang kwam de Rabbi en bleef midden in de drukste samenklontering van mensen staan, alsof hij waren ter verkoop wilde aanbieden en op een geschikt moment wachtte, om deze aan de massa aan te prijzen. Zij die hem herkenden, vertelden dit onbegrijpelijke gebeuren door. Overal vandaan verdrongen zich handelaren en kopers, die hem aanstaarden. Niemand echter waagde het hem een vraag te stellen. Eindelijk kon één, die dacht met hem vertrouwd te zijn, het over zijn lippen krijgen: ‘Wat doet onze Rabbi hier?’ Onmiddellijk begon Rabbi Jechizke’él te spreken: ‘Wanneer een tafel drie poten heeft, en van één van de drie poten breekt een stuk af, wat doet men dan in zo’n geval? Men stut, zo goed en zo kwaad het gaat, de tafel met zijn voet, en de tafel staat weer. Wanneer echter ook een tweede poot van de tafel doorbreekt, dan is er geen steunpunt meer. Wat doet men dan? Dan maakt men ook de derde poot wat korter, zodat de tafel weer staat. Onze wijzen zeggen: “Op drie dingen staat de wereld: op de Tora, op de [Tempel]dienst en op werken van liefdadigheid [barmhartigheid]”. Toen het Heiligdom werd verwoest, brak de poot van de dienst af. Toen stutten onze wijzen, waarbij ze spraken: "De dienst van het hart, daarmee is het gebed bedoeld "[met extra gebeden in plaats van offers hielden zij nu de wereld in evenwicht]. Wanneer nu echter de daden van barmhartigheid verdwenen zijn en ook de tweede poot beschadigd is, hoe moet de wereld dan nog voortbestaan? Daarom heb ik het leerhuis verlaten en ben de markt opgegaan. Wij moeten de poot van de Tora wat inkorten, zodat de tafel van de wereld weer stevig op zijn grondvesten staat.«¹¹

De universele aanspraken van de Tora, overal en altijd:

Op dit punt gekomen, voegen we een extra beschouwing toe, die wat verder reikt dan de directe uitleg van de midrasj-tekst.

De openingstekst van Spreuken der Vadersen, die hier in Avot de-Rabbi Nathan wordt becommentarieerd draait om de rol van traditie en leiderschap. De rol van de Tora en de tradanten van de Tora – Mosjè, de oudsten, de profeten en de rabbijnen – wordt als eerste belicht. Een man als Sjim’on de Rechtvaardige vormt het voorbeeld van een ideale leider. Hij noemt de drie zuilen waarop de wereld en de ideale mensengemeenschap rust. Zijn woorden bevatten een fundamentele les wat betreft traditie, leiderschap en gemeenschap. Het is natuurlijk een les gericht aan Israël, maar in feite niet minder aan de wereld als geheel.

In onze huidige, meer en meer geseculariseerde, multiculturele samenleving en in ons democratisch bestel is noodzakelijke ruimte gecreëerd voor wat de Joodse socioloog en denker Isasiah Berlin^[9] kenmerkte als ‘negatieve vrijheid.’ Vrijheid gedefinieerd in termen van een staat die zich zo weinig mogelijk mengt in de vrijheid van het individu. Een staat die aan het individu gelegenheid schenkt tot vrijheid in denken, spreken en handelen. Zo’n staat biedt een ruimte waarin (volgens het neoliberale ideaal) minimale overheidsbemoeienis ophoudt en de zo groot mogelijke vrijheid van de individuele mens begint. Een ruimte waaraan ieder – met name ten behoeve van zelfontplooiingen en zelfverwerkelijking – op eigen wijze invulling kan geven. Dit oorspronkelijk meer genuanceerde ideaal is vrijwel

¹¹ M. Buber, *Nachlese*, Heidelberg 1966, p. 86.

geheel verschrompeld tot een streven naar vrijheid van ondernemerschap. Het is door eenzijdigheid gaan ontsporen. Zo dreigt het ontstaan van een maatschappij die bijna uitsluitend wordt gekenmerkt door functionalisme, beheersing en geprivatiseerd profijt. Het noodzakelijke vleugje irrationaliteit, artistieke speelsheid, poëtische verbeelding, verbondenheid, empathie, en de bevlogenheid van een door spirituele ervaring gegrepen mens komen daarbij in het gedrang.

Wat Isaiah Berlin 'positieve vrijheid' noemde, is van andere aard en veeleer gericht op een gemeenschap met een gedeelde geschiedenis, ervaringen, tradities en waarden. Het is een vrijheid die levensbeschouwelijke invulling ontvangt en die gevoed wordt uit een bron die het individuele zelf overstijgt. Deze vorm van vrijheidsrealisatie is – als het goed is – meer gericht op de ontplooiing van de gemeenschap als geheel, verbonden door een gedeelde geschiedenis, gedreven door gezamenlijke idealen en dromen. De positieve vorm van vrijheid focust eerder op het creëren van een gemeenschap dan van een maatschappij. Ze focust op de vervulling van dromen en idealen en is niet bij uitstek gericht op de realisatie van een zo effectief mogelijke economische groei. Religieus en pseudoreligieuze idealen kunnen natuurlijk uitmonden in bemoeizucht en theocratische intolerantie. Levensbeschouwelijke idealen kunnen – als het goed is – juist ook de bereidheid stimuleren om zichzelf beperkingen op te leggen vanuit gevoelens van oprechte verbondenheid en emotionele identificatie met de noden van anderen, ook die van minderheden en vreemdelingen binnen de gemeenschap.

Religieuze traditie (Tora), bevlogenheid, dienstbaarheid (dienst), sensibiliteit voor wat het direct zichtbare en meetbare eigenbelang overstijgt en empathie (liefdadigheid) staan centraal in de samenleving die Sjim'on de Rechtvaardige voor ogen stond. Het was zijn droom van een wereld waarin ieder lid van de gemeenschap – ook de zwakkeren, de weduwen en de wees – zijn of haar hoogste bestemming kan bereiken, geestelijk en stoffelijk. De gemeenschap die hij propageerde zal naar zijn inzicht in alle opzichten blijken de enige levensvatbare te zijn.

We mogen en moeten vanuit de universele scopus van de Tora ernaar streven om haar universele ethiek en waarden te implementeren in de samenleving als geheel, maar wel naar haar huidige democratische maatstaven. Uitsluitend via de weg van het voor geleefd leven, politieke discussie, overleg en advies, nooit door middel van machtsuitoefening en dwang. Goede leiders, zoals Sjim'on de Rechtvaardige nemen geen genoegen met politieke en fysieke vrijheid alleen. Zij weten dat het volk na de vlucht uit Egypte – verlost van politieke, economische en fysieke onderdrukking – slechts gedeeltelijk vrij was. Daarom werd Israël niet rechtstreeks naar het land van belofte gevoerd. De weg naar bevrijding was een lange en ging door de wildernis langs de berg Sinai! Want daar werd het volk om wille van de ware vrijheid aaneengesmeed tot een gemeenschap, opgevoed tot zorg en verantwoordelijkheid van de een voor de ander. Hier voedde Mosjè als eerste en ware leider het volk op, opdat zij aan de ruimte van de ontstane 'negatieve vrijheid' een positieve invulling zouden geven. Met de Tora als bron moest een vrije gemeenschap ontstaan die niet alleen politiek vrij was, maar waarin aan de vrijheid een positieve vorm werd gegeven in de zin van zorg, solidariteit, dienstbaarheid, verbondenheid, verantwoordelijkheid, zingeving, creativiteit, wellevendheid, contemplatie etc. Zo moest een gemeenschap ontstaan die niet alleen vrij was van fysieke onderdrukking, maar ook van zaken als, verslaving, propaganda, manipulatie, zelfbedrog, bijgeloof, onverschilligheid, egoïsme, eenzaamheid, de waan van de dag etc. Geleid naar een bestaan dat niet alleen 'vrij was van, maar ook vrij was tot'. Opgevoed tot, een eendrachtig volk met een messiaanse toekomstdroom.

De ware leider of politicus heeft meer in zijn pakket dan kennis van de vrijemarkteconomie of van nationale veiligheid alleen. Hij of zij wil ook – overigens zonder dwang – de gemeenschap actief stimuleren en richten op het goede. Dat alles met oog voor ethiek, cultuur, esthetiek en al die voornoemde positieve waarden die in de Tora zo rijkelijk aanwezig zijn.

De prioriteit van Torastudie?

Tekst Avot de-Rabbi Nathan, slot 9b (begin 10a)

Wanneer twee Tora-geleerden bijeenzitten en zich bezig houden met de studie van Tora en hun passeert een bruidstoet of de baar van een dode, indien men over voldoende (mensen) beschikt (om het gebeuren luister bij te zetten), dan zullen zij hun studie niet onderbreken; zo niet, dan moeten ze opstaan, de bruid opvrolijken en prijzen of de dode uitgeleide doen (naar het graf).

Het gebeurde dat Rabbi Jehoeda bar Ilai¹² les aan het geven was aan zijn leerlingen, toen er een bruid(stoet) voorbijging. Hij nam het benodigde ter hand¹³ en vrolijkte haar (met aanmoedigingen) op, totdat de bruid gepasseerd was.

Uitleg:

De juiste prioriteit – naastenliefde en Tora-studie

We kunnen hier terugverwijzen naar de spreuk van Sjim'on de Rechtvaardige. Hij beschouwde Tora, (Tempel)dienst en liefdadigheid als de drie zuilen waarop het gehele bouwwerk van de wereld rust. Het zijn drie centrale rabbijnse waarden en concepten. Het herhaalde woordje 'én' in de formulering van Sjim'on wijst op de gelijktijdige geldigheid van de drie centrale geboden: Tora-studie, dienen en liefdadigheid. In principe zijn de drie in gelijke mate verplichtend, hoewel het gebod van Tora-studie voorop is geplaatst. De halacha, de wet, legt uit hoe en wanneer geboden moeten worden vervuld. De verhalende aggada schildert vaak situaties waarin een zogeheten waardeconflict optreedt, waarvan het religieuze leven vol is. Welk gebod en welke waarde verdient op een bepaald moment prioriteit? Het Sjabbatsgebod of de eis om de naast in acute nood hulp te bieden? Het brengen van een offer of verzoening met de naaste? De vervulling van een individuele plicht of het belang van de gemeenschap? De aggada draagt door middel van verhalen oplossingen aan voor een dergelijk conflict. Hier in Avot de-Rabbi Nathan volgt een verhaal over de moeilijke keuze tussen studie en van liefdadigheid. Tora-studie gaat boven alles. Soms laat de prioriteit van het handelen zich echter gelden, wanneer een onmiddellijke actie om wille van de menselijkheid en wellevendheid dat eist. Vandaar deze aanvulling (bij de uitspraak van Sjim'on de Rechtvaardige) met het verhaal over Rabbi Jehoeda bar Ilai.

»Eens lagen Rabbi Tarfon en de oudsten aan in de opperkamer van het huis van Nitza, in Lod (Lydda). En zij stelden zichzelf de volgende vraag. Is studie belangrijker of het handelen

¹² Rabbai Jehoeda bar Ilai. zie sjioer 7, noot 12.

¹³ Dit zullen mogelijk mirtetakken geweest zijn om daarmee de bruid toe te wuiven; zo in notities van A.Cohen, *The Minor Tractates of the Talmud*, Vol. I, London 1965, p. 36. Handschrift New York, zie L. Finkelstein, *Mavo le-Massechtot* etc., p. 132: 'Hij nam een mirtetak in de hand en zong (wuilde ermee) totdat de bruid gepasseerd was.' Vergelijkbare lezing Midrasj ha-Gadol Be-resjit (ed. Schechter p. 82); een meer expliciete lezing.

(*ma'asè* of *Tora*)? Rabbi Tarfon nam het woord en sprak: 'Het handelen is belangrijker.' Rabbi Akiva reageerde en sprak: 'Studie is belangrijker.' Hierop spraken allen: 'Studie is belangrijker, want studie leidt tot het (juiste) handelen.'¹⁴

Aan studie verlenen de Wijzen de hoogste prioriteit, maar alleen met het oog op toekomstig handelen. Wanneer de situatie en de humaniteit echter onmiddellijke actie eisen in het hier en nu, dan moet de studie voor een moment opschorten. Wanneer een beroep wordt gedaan op onze medemenselijkheid, mogen we de gelegenheid tot ingrijpen niet werkeloos voorbij laten gaan. Sommige situaties doen zich maar eenmalig voor. Een actieve reactie gedooft daarom op zo'n moment geen uitstel. Een dode sterft maar één keer. Een bruid kan haar bruiloft nu eenmaal niet overdoen!

De vaak gehoorde beschuldiging aan het adres van het rabbijnse jodendom dat het zonder nuance ritueel en kennis belangrijker acht dan ethiek en humaniteit is ten onrechte. Indien nodig moeten ritueel en studie volgens de Wijzen worden opgeschort. Zo menen sommigen van hen – aan de hand van het verhaal van Avraham bij de eiken van Mamre – dat gastvrijheid prevaleert boven het belang van gebed. Toen drie mannen (engelen) Avraham bij de ingang van zijn tent in Mamre kwamen bezoeken, sprak onze aartsvader: '*Mijn Heer, indien ik genade vind in Uw ogen, ga dan Uw dienaar niet voorbij*' (Gen. 18:3). In de midrasj wordt dit vers als volgt uitgelegd. Avraham is in gebed verzonken. Hij is als het ware in gesprek met God. Met de woorden '*Mijn Heer etc.*' excuseert hij zich voor de Allerhoogste en vraagt hij Hem even een moment te wachten, opdat hij eerst kan voldoen aan zijn verplichtingen als gastheer tegenover de drie reizigers die net zijn aangekomen. Daarna zullen hij en God hun 'gesprek' weer kunnen voortzetten. Zo concluderen sommige Wijzen dat het ontvangen van gasten belangrijker is dan het 'ontvangen van de Sjechina' (tijdens het gebed).¹⁵

Volgens de overlevering in Avot de Rabbi Nathan moeten de studerende Wijzen opstaan, hun studie voor een moment onderbreken en de bruid met lovende woorden opvrolijken en aanmoedigen. Dat mogen zij kennelijk doen vanaf de plek waar ze zich bevinden. Daarom is hier sprake van '**gaan staan**' en toejuichen. Zodra de stoet met de bruid is gepasseerd, mag het studerende gezelschap weer gaan zitten en haar studie voortzetten. Zij zijn (wanneer de bruid voldoende aandacht krijgt) niet verplicht om de bruid helemaal naar het huwelijksbaldakijn of het huis van haar aanstaande echtgenoot te vergezellen.¹⁶ Zover gaat op dat moment hun plicht niet, hoewel het daadwerkelijk begeleiden in wezen toch tot de essentie van het 'binnen geleiden van de bruid' (*hachnesat kalla*) behoort. Een parallelle overlevering in de Babylonische Talmoed brengt een nuancering aan:

»Onze rabbijnen leren: 'Men onderbreekt de studie van Tora omwille van het wegbrengen van de dode (naar zijn laatste rustplaats) en het binnen geleiden van de bruid (onder het huwelijksbaldakijn).' Er wordt verteld van Rabbi Jehoda bar Ilai dat hij de studie van Tora onderbrak omwille van het wegbrengen van de dode en het binnen geleiden van de bruid. Waarop heeft dit betrekking? Op de situatie dat er onvoldoende mensen **bij hem** zijn

¹⁴ Babylonische Talmoed, Kiddoesjin 40b.

¹⁵ Zie Babylonische Talmoed, Sjavoe'ot 35b; Sjabbat 157a. De eerlijkheid gebiedt te op te merken, dat sommigen het vers vertalen met: '*Mijne heren, laat mij genade vinden in uw ogen etc.*'. Volgens die vertaling vraagt Avraham juist aan zijn drie gasten nog even te wachten. Hij wil eerst zijn gebeden reciteren en het 'gesprek' met God afronden. Volgens die lezing prevaleert het gebed boven het ontvangen van gasten; zie bijv. Massèchèt Dèrèch Erèt Rabbi 4.

¹⁶ Zo het commentaar van Rabbi Eliahoe van Delyatin, Ben Avraham a.l., in Avot de Rabbi Nathan ed. Wilna 1933.

(voldoende mensen om zorg te dragen voor het lichaam van de dode), maar wanneer er voldoende mensen **bij hem** zijn dan onderbreekt men de Tora-studie niet.«¹⁷

De formulering in deze parallelle overlevering vertoont een subtiel verschil ten opzichte van Avot de-Rabbi Nathan. De beperking dat er voldoende mensen **bij hem** (de dode) begeleiden, heeft klaarblijkelijk slechts betrekking op de situatie van een passerende begrafenisstoet, niet op een passerende bruidstoet. Dus voor het opvrolijken van de bruid moet men de Tora-studie altijd onderbreken, zonder uitzondering.¹⁸ Dit is begrijpelijk, aangezien men in het geval van de bruid vaak kan volstaan met opstaan en kortstondig toeroepen en toewuiven totdat de stoet voorbij is.

In de praktijk geldt de verplichting de Tora-studie te onderbreken echter in feite altijd, ook bij een begrafenis! Immers op de vraag uit hoeveel personen een begrafenisstoet moet bestaan, willen we kunnen spreken van voldoende aandacht voor de overledene, noemen de Wijzen enorme aantallen: »En hoeveel (mensen) zijn voldoende? Rav Sjmoë'él de zoon van Ini sprak in naam van Rav:¹⁹ 'Twaalfduizend man en zesduizend trompetten.' Oella sprak: 'Bij voorbeeld wanneer de mensen een lange rij vormen vanaf de stadspoort tot aan de begraafplaats.'²⁰

Wanneer een Tora-geleerde sterft, is de plicht om Tora-studie te onderbreken nog klemmender. Pas wanneer meer dan 600.000 (!) personen de baar met de dode Wijze begeleiden, is men van het wegbrengen van de dode vrijgesteld. Wanneer de Tora-geleerde evenwel ook nog leraar is voor anderen, dan kan bestaat zelfs geen enkele begrenzing meer. Allen breken dan hun studie af om de dode naar zijn laatste rustplaats te begeleiden. Uit deze wat overdreven uitzonderingsbepalingen blijkt dat men – normaal gesproken – de Tora-studie voor een dode altijd onderbreken moet!²¹

De plicht om de bruid naar de huwelijksbaldakijn te leiden en de dode mee weg te brengen is volgens Maimonides door de Wijzen uit de Schrift afgeleid. We mogen dergelijke verplichtingen scharen onder het Tora-gebod van naastenliefde (Lev. 19:18):

»Het is een positief gebod, afkomstig van de rabbijnen, om zieken te bezoeken, rouwenden te troosten, een dode te begeleiden (naar zijn graf), een bruid (bruiloft) binnen te leiden (onder het huwelijksbaldakijn), gasten uitgeleide te doen, al de benodigdheden voor een begrafenis te verzorgen, een dode op zijn schouders te dragen, voor zijn baar uit te lopen, te rouwklagen, een graf te graven en de dode te begraven, en ook om de bruid en bruidegom op te vrolijken en hen bij al wat ze (voor de bruiloft) nodig hebben te helpen. Dit zijn liefderijke daden die men liefelijk (met persoonlijke inzet) verricht en waaraan geen (maximum) maat is.

Ook al zijn al deze verplichtingen ontleend aan de woorden van de Wijzen, zij zijn alle geïncorporeerd in het gebod: '**Je zult je naaste lief hebben als jezelf**' (Lev. 19:18). Van alle dingen waarvan jij zou willen dat men ze voor jouw deed, doe die dingen voor je naaste in

¹⁷ Zie Babylonische Talmoed, Ketoevot 17a.

¹⁸ Babylonische Talmoed, *ibid.*; zie de notitie van Rabbi E. Epstein (Soncino editie p. 95, noot 8).

¹⁹ Rav (Abba ben Aivoë of Abba Aricha [Rav de lange]) was een Amora van de eerste generatie (eerste helft derde eeuw van de jaartelling). Stichter van de academie te Sura in Babylonië. Hij gold als de Rav, de leraar bij uitstek, van de Babylonische diaspora. Hij studeerde een tijd in Eretz Jisra'el en bezocht daar de academie van Rabbi Jehoeda ha-Nasi.

²⁰ Zie Babylonische Talmoed Megilla 29a.

²¹ Zie Maimonides, Misjné Tora, Hilchot Avel, 14,10-11. Zie Sjoelchan Aroech, Jorè Dea 343,1: Wanneer iemand in een stad (kleine gemeenschap) sterft, dan staken allen ten tijde van de begrafenis hun werkzaamheden. Wanneer een Tora-leraar en geleerde sterft, vinden gedurende de zeven dagen van rouw geen bijeenkomsten in zijn leerhuis plaats, zie Sjoelchan Aroech *ibid.* 343,18.

Tora en geboden.«²²

Met dit commentaar verleent Maimonides aan de genoemde verplichtingen de mogelijkheid van een persoonlijke invulling, gebaseerd op empathie. Een aantal geboden is niet vervat in gedetailleerde juridische regels. Het blijven vooral ‘plichten van het hart’, uitingen van beschaving en wellevendheid (*dèrèch èrèt*).

Zorg voor de bruid

Begin tekst Avot de-Rabbi Nathan p. 10a

Een ander keer gebeurde het Rabbi Jehoeda bar Ilai, dat hij zat te studeren met zijn leerlingen toen een bruid(stoet) voorbij kwam. Hij vroeg hen: ‘Wat was dat’? Zij antwoordden: ‘Dat was een bruid die passeerde.’ Hij sprak tot hen: ‘Mijn zonen’, sta op en bekommert jullie om de bruid, want zo vinden wij dat de Heilige, Hij zij gezegend, zich om de bruid bekommerde, er is immers gezegd: ‘*En de Eeuwige God, bouwde de rib*’ (Gen. 2:22). Wanneer Hij Zich bekommerde om de bruid, hoeveel te meer moeten wij dat dan doen!’

Waar vinden wij dat de Heilige, Hij zij gezegend, Zich bekommerde om de bruid? Er is immers gezegd: ‘*En de Eeuwige, God, bouwde de rib*’ (ibid.) – want zo noemt men in de kuststreken²³ een bruid ‘*binjata*’ (haarnet, haarbedekking, sluier). Daaruit maken we op dat de Heilige, Hij zij gezegend, Chawwa (Eva) voorbereidde, haar sierde als een bruid en haar naar Adam bracht (begeleidde), zoals er gezegd is: ‘*En Hij bracht haar naar Adam*’ (Gen. 2:22).

En de mens sprak: ‘*Dit keer gebeente van mijn gebeente en vlees van mijn vlees*’ (Gen. 2:23). Slecht één keer nam de Heilige, Hij zij gezegend, Chawwa uit Adam, vanaf dan zal een mens een dochter huwen van zijn naaste. Slecht één keer trad de Heilige, Hij zij gezegend, op als bruidsjonker voor Adam, sindsdien werft iemand zelf een bruidsjonker.²⁴

Uitleg:

In dit voorbeeld gaat de bemoeienis met de bruiloft van de bruid verder dan in het voorafgaande. De leerlingen moeten zich letterlijk ‘bezighouden met’ de bruid. Ook het voorbeeld van de Heilige geprezen zij Hij, die als bruidsjonker voor Adam en Eva optrad wijst in de richting van een actieve bemoeienis met het goede verloop van de bruiloft. Het werd dan ook gevoeld als een plicht van de gemeenschap om zorg te dragen voor het opluisteren van de huwelijksplechtigheid van arme meisjes, die zonder hulp niet in de benodigheden en organisatie van de plechtigheid zouden kunnen voorzien. Opnieuw wordt

²² Zie Maimonides, Misjné Tora, Hilchot Avel 14,1

²³ Andere versies lezen ‘in Arabia’. Zie bijv. Tanchoema ed. S. Buber, Chajje Sara § 2; aldaar is de uitspraak toegescheven aan Rabb Abbahoe, zie echter Tora Sjlema Genesis § 186 (daar toegeschreven aan Rabbi Jehoeda bar Ilai), in deze tekst is nog een a priori redenering toegevoegd met betrekking tot de plicht van de mens om een bruid voor te bereiden. Vgl. verder Tora Sjlema Genesis § 187; Jalkoet Sjim’oni, Genesis § 20.

²⁴ Hier is gekozen voor een iets logischer volgorde in de tekst dan in de editio S. Schechter. Vgl. Tora Sjlema, Genesis § 189.

hier benadrukt dat we ondanks de prioriteit van kennis het doel van alle studie, een leefbare samenleving en mededogen met de zwakken, voortdurend voor ogen moeten houden. Zonder aandacht voor de zwakken en inzet voor de medemens, zou al onze studie zinloos blijven.

Het laatste oordeel

»De poorten van het paradijs stonden open en de stoet van mensenzielen bereikte het hemelse tribunaal. Eerst kwam een rabbi: 'Ik ben een kenner van de Tora', sprak hij. 'Dag en nacht heb ik gepeinsd over het woord van God. Daarom verdien ik een plaats in het paradijs'. 'Ho ho, een momentje alstublieft', riep de hemelse secretaris. 'We zijn verplicht eerst een onderzoek te doen plaatsvinden. We moeten namelijk te weten komen wat uw motieven waren om te studeren. Heeft u zich wel aan de studie gewijd omwille van de studie zelf? Of was het voor de eer, of misschien vanwege het gewin?'

Vervolgens trad een heilige man naar voren. 'Wat heb ik veel gevast tijdens mijn voorbije leven! Ik heb alle 613 religieuze plichten nauwgezet in acht genomen. Ik heb verschillende keren per dag een reinigingsbad genomen en ik heb ononderbroken de mysteries van de Zohar bestudeerd.' 'Ho ho, een momentje alstublieft', riep de hemelse secretaris. 'Wij zijn verplicht eerst een onderzoek in te stellen naar de zuiverheid van uw motieven.' Toen naderde een herbergier. Hij zei in alle eenvoud: 'Mijn deuren hebben altijd opengestaan voor de daklozen en ik heb een ieder die behoeftig en hongerig was gevoed. "Open de poorten van het paradijs, riep de hemelse secretaris, "een nader onderzoek is in dit geval niet nodig.'.

Jullie zonden hebben jullie het goede onthouden' (Jer. 5:25)

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 10a-b

'Op de dienst' – Hoe dat zo? Al de tijd dat het tempelheilgdom bestaat (en functioneert) is de wereld een zegen voor zijn bewoners en dalen de regens op hun tijd neer, er is immers gezegd: 'Om de Eeuwige, jullie God, lief te hebben en om Hem te dienen met jullie gehele hart en met jullie gehele ziel, dan zal Ik de regen van jullie land op zijn tijd geven, de vroege regen en de late regen, en Ik zal gras geven op jouw veld voor je vee' (Deut. 11:13-15).

Ten tijde dat de dienst van het tempelheilgdom niet bestaat, is de wereld geen zegen voor haar bewoners en dalen de regens niet op hun tijd neer, zoals er gezegd is: 'Neemt jullie in acht, opdat jullie hart niet wordt misleid etc. ... en Hij de hemel afsluit, zodat er geen regen valt' (ibid. vs. 16-17).

En (even)zo zegt de Schrift: 'Neemt het toch vanaf deze dag en verder ter harte, voordat steen op steen gelegd werd in de Tempel van de Eeuwige, kwam voordien iemand bij een korenhoop van twintig maten dan waren het er (maar) tien'; kwam

iemand bij de wijnkuip²⁵ om (er) vijftig maten (uit) te scheppen, dan waren er het maar twintig' (Hag. 2:15-16[16-17]).²⁶

Uitleg:

De midrasj gaat hier verder met de uitleg van de woorden, die Sjim'on de Rechtvaardige (volgens Spreuken de Vaderen) heeft overgeleverd. 'Op drie zuilen staat de wereld: op de Tora, op de tempeldienst en op liefdadigheid.'

Deze passage zoomt nader in op 'de dienst' die in de eerste plaats is begrepen als dienst in het tempelheiligdom. Zowel de offerdienst in de Eerste Tempel (Deut. 11:13-15) als die in de Tweede Tempel (Hag. 2:15-16) vormden de voorwaarde voor tijdige regens en goede oogsten. Volgens de profeet Haggai vielen de oogsten voor Israël tegen, omdat de teruggekeerde ballingen zich alleen bekommerden om het bouwen van hun eigen huizen. De herbouw van Gods huis bleven ze steeds maar weer uitstellen.

Wat is exact bedoeld met 'tempeldienst', alleen offers of toch in de eerste plaats dienstbare toewijding aan de Allerhoogste? De tempeldienst heeft zeker in het oude Israël – evenals in de heidense culturen rondom – een vegetatieve functie vervuld. Uiteraard dreigde daarbij voortdurend het gevaar dat ook de Israëlieten hun offers gingen inzetten als magische middelen. Zo wilden zij tijdige regens en profijtelijke oogsten afdwingen. Dat deden ook de hen omringende heidense volkeren. Tegen deze afgodische voorstelling hebben de profeten fel verzet aangetekend, zoals bijvoorbeeld de profeet Hosjea in zijn tirade tegen de Ba'al-cultus. Alleen met tussenkomst van de Schepper zal de aarde haar rijkdommen aan de mens gedurig prijsgeven. De offerdienst op zich is volstrekt onvoldoende: *'Op die dag zal het gebeuren, spreekt de Eeuwige, dat Ik zal verhoren. Ik zal de hemel verhoren en die zal de aarde verhoren. Dan zal de aarde het koren, de nieuwe wijn en de olie verhoren, en die zullen Israël verhoren'* (Hos. 2:20-21);²⁷ *'Want liefde wil Ik, geen offers, kennis van God is meer waard dan brandoffers'* (Hos. 6:6).

Geen enkel ritueel kan een goede oogst automatisch garanderen. Alleen een maatschappelijk moreel handelend Israël kan de Schepper ertoe brengen om de regens op tijd te laten neerdalen. Iets van de morele conditionaliteit bij de beoordeling van de offerdienst blijkt uit het eerste citaat hier in Avot de-Rabbi Nathan: *'Om de Eeuwige, jullie God, lief te hebben en om Hem te dienen'*. Liefhebben heeft prioriteit boven het kale dienen, beide gaan vooraf aan de belofte van regens. Het liefhebben van God blijft in de prediking van de profeten onlosmakelijk verbonden met liefde voor de naaste, compassie met de economisch zwakke, de vreemdeling en de wees.

'Op zijn tijd'

We citeren nu een verwante overlevering uit de Babylonische Talmoed, waar het verband tussen een morele levenshouding en tempeldienst enerzijds, en een tijdige en voldoende regenval anderzijds explicieter naar voren komt dan hier in Avot de-Rabbi Nathan:

»Onze rabbijnen leren: (*'Indien jullie wandelen in Mijn verordeningen en jullie mijn geboden bewaren en ze zullen doen,') dan zal Ik jullie regens geven op hun tijd en dan zal de aarde haar opbrengst geven'*) (Lev. 26:3-4) – dat wil zeggen dat de bodem niet te soppig en niet te droog zal zijn maar iets afgewogens daar tussenin. Want als de regens overdadig

²⁵ Een diepe kuip in de grond, vlak voor de wijnpers, waar het sap van de druiven inloopt. Vgl. het commentaar van Rasji bij dit vers.

²⁶ Vgl. ook Avot de-Rabbi Nathan *noesach 'b'*, ed. S. Schechter p. 18.

²⁷ Zie het gehele hoofdstuk Hos. 2.

zijn, dan spoelen ze de aarde weg, zodat ze haar vruchten niet voortbrengt. Een andere uitleg van ‘*op hun tijd*’ is: in de nacht van woensdagen en de nacht van Sjabbatdagen²⁸: want zo vinden we dat de regens in de dagen van Sjim’on ben Sjètach vielen in de nacht van woensdagen en de nacht van Sjabbatdagen, met als gevolg dat tarwekorrels zo groot werden als nieren en gerstekorrels als olijfpitten, en linzenzaden als gouden dinars. De Wijzen verzamelden daarvan monsters voor komende generaties, om hun kenbaar te maken hoeveel verlies zonde teweeg brengt, want er is gezegd: ‘*Jullie ongerechtigheden hebben deze dingen afgewend*²⁹ *en jullie zonden hebben aan jullie het goede onthouden*’ (Jer. 5:24-25). Zo vinden we in de dagen van (koning) Herodes, toen men bezig was met de bouw van het tempelheiligdom, dat de regens voor hen vielen gedurende de nachten; de volgende dag blies de wind en werden de wolken uiteengedreven, de zon ging schijnen en iedereen stond vroeg op voor zijn werk, (dat alles was) om te demonstreren dat het werk dat zij verrichtten omwille van de hemel plaatsvond³⁰.

Regens in het land Israël

Regen en vruchtbaarheid stonden centraal binnen de religieuze beleving van het oude Israël. Het was bovenal een agrarische samenleving. In het profetisch georiënteerde boek Deuteronomium wordt de speciale afhankelijkheid van regens in het land Israël onderstreept:

‘Want het land waar je komt om het in bezit te nemen, is niet als het land Egypte, waaruit jullie zijn weggetrokken, waar je je zaad zaaide en dat je met de voet drenkte als een groentetuin. Maar het land waarnaar jullie oversteken om het in bezit te nemen, is een land met bergen en kloven, het drinkt water van de regen die uit de hemel komt. Het is een land waar de Eeuwige, jouw God, voor zorgt; voortdurend rusten de ogen van de Eeuwige daarop, vanaf het begin van het jaar tot aan het einde van het jaar. En het zal zijn wanneer je nauwgezet zult luisteren naar de geboden die Ik jullie heden beveel, om de Eeuwige, jullie God lief te hebben, **Hem met jullie gehele hart en ziel te dienen**, dat Ik dan de regen voor jullie land op zijn tijd zal geven, herfstbui en (milde) lenteregen, dan zul je je graan, je wijnmost en olie inzamelen etc.’* (Deut. 11:10-14).

We lezen de verklaring die de commentator Rabbenoe Bachja³¹ bij deze passage gaf:

»‘... is niet als het land Egypte’ – want dat land was afhankelijk van irrigatie, zoals de Schrift luidt: ‘*en dat je met de voet drenkte als een groentetuin.*’ Maar het land (Israël) is op dit punt niet afhankelijk van de inspanning van de mens, maar ‘*het drinkt water van de regen die uit de hemel komt*’ – daarom rust op jullie de taak om de Tora te vervullen; immers wanneer jullie de Tora en de geboden vervullen, zal de hemel zijn regen schenken en de aarde haar opbrengst geven; maar zo niet, dan zal de hemel gesloten blijven. Dan zal er geen regen zijn en zal de aarde haar oogst niet schenken, zoals in de daarop volgende verzen verteld wordt. En ook al zou het land gedrenkt worden als het land Egypte, dan nog is het voor de Eeuwige makkelijk om voor hen het water te doen opdrogen, om de beken te doen verkommeren, zo zij niet de (verplichtingen van) de Tora vervullen; zoals daarover

²⁸ Rasji verwijst in zijn commentaar naar Babylonische Talmoed, Pesachim 112b; God deed het weloverwogen gedurende deze twee nachten regenen. De nacht van Sjabbat en van woensdag gaan mensen immers sowieso niet ‘s nachts op weg. Dit is uit angst voor de demon Igrat, de dochter van Mahalat (koningin der demonen) die met de haar companen dan buiten rondwaart. Gedurende die twee nachten ondervinden de mensen dus geen hinder van de regen, omdat ze binnen blijven.

²⁹ N.B.V.: deze orde verstoord.

³⁰ Babylonische Talmoed, Ta’anit 23a.

³¹ Rabbi Bachja ben Asjèr uit Saragossa, dertiende eeuw. Zijn Tora-commentaar vervaardigde hij in het jaar 1291. Hij was rechter en leerling van Sjloomo ben Avraham Adret.

Ramban schrijft, hij zij ten goede vermeld, dat deze Tora-passage waarschuwt overeenkomstig de natuurlijke gang van de wereld; immers gezien het feit dat het land bestaat uit bergen en kloven gaat het sneller (door droogte) ten onder dan andere landen, zo Hij niet Zijn regens – getuigen van Zijn kracht – zendt. Een zieke heeft immers meer verdienste en gebed nodig om te genezen³² dan een gezonde persoon opdat hem geen ziekte treft.«

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan, p. 10b

Waarom is niet (door de profeet) gezegd ‘(kwam voordien iemand bij) de wijnkuip dan waren het er maar tien’, zoals er ook gezegd is ten aanzien van de tarwe ‘kwam voordien iemand bij een korenhoop van twintig maten dan waren het er [maar] tien’?³³

Omdat (een tegenvallende opbrengst van) de wijnkuip een slecht³⁴ teken is, meer dan (een tegenvallende opbrengst van) tarwe; dat is om je te leren dat altijd wanneer de (opbrengst van) wijn gebrekkig is, dat dan een slecht voorteken is voor het gehele jaar.

Israël sprak tot de Heilige, Hij zij gezegend: ‘Heer der wereld, Waarom doet U ons dit aan?’ De heilige geest antwoordde hun: ‘Jullie hebben uitgezien naar veel, maar zie het blijkt weinig (...) vanwege Mijn huis dat er verwoest bijligt en jullie rennen ieder voor (het bouwen van) zijn eigen huis’ (Hag. 1:9). Maar indien jullie bezig gaan met de dienst van de Tempel, dan zal Ik jullie weer zegenen zoals in het begin, er is immers gezegd: ‘*Neem het toch ter harte, vanaf de vierentwintigste dag van de negende maand, vanaf de dag dat de Tempel van de Eeuwige gegrondvest is, let op! Ligt er nog zaad in de schuur? Tot aan de wijnstok, de vijgenboom, de granaatappelboom toe, en de olijfboom die (tot nu nog) geen vrucht hebben gedragen, die zal Ik vanaf deze dag zegenen*’ (Hag. 2:18-19[19-20]). Zo leer je, dat geen dienst geliefder is voor de Heilige, Hij zij gezegend, dan de dienst van het tempelheiligdom.

Uitleg:

De midrasj zoemt hier in op een merkwaardigheid afwisseling in getallen en hun verhoudingen het geciteerde vers uit het profetenboek Chagai. De Jeruzalemse Talmoed werpt nog wat meer licht op de zaak: »Er staat niet geschreven ‘en het waren er maar vijftientwintig’, maar ‘en het waren er maar twintig’. De Wijzen zeggen hoererij en magische kunsten hebben alles teniet gedaan.«³⁵

De profeet stelt dat de tarwe maar de helft opbracht van wat men verwacht had, tien maten in plaats van twintig. Het was misschien wat logischer geweest wanneer de profeet ten aanzien van de wijn eveneens gesteld had dat de opbrengst maar de helft was van wat men ervan verwachtte, namelijk vijftientwintig maten in plaats van vijftig (zo de Talmoed Jeroesjalmi).

Volgens het commentaar van Rasji op dit vers in Chaggai onderschat degene die in de diepe wijnkuip kijkt allicht de hoeveelheid wijn in een wijnkuip veel eerder dan de hoeveelheid tarwe in een tarwehoop, waar hij met zijn neus vlak voorstaat. Omdat de

³² Vg.l Babylonische Talmoed, Sjabbat 32a.

³³ Voor de duidelijkheid heb ik hier iets ruimer geformuleerd en de weergave in ed. S. Schechter (‘dan waren het er twintig’) gecorrigeerd.

³⁴ Andere versie (zie ed. S. Schechter: goed teken).

³⁵ Talmoed Jeroesjalmi, Sota 9, h. 15 (24b).

wijnkuip zo diep is, lijkt ze extra weinig inhoud te bevatten. Dit is een praktische uitleg van hetzelfde probleem.

Er is echter – conform de verklaring hier in Avot de-Rabbi Nathan – ook nog een andere benadering mogelijk. De profeet wil waarschijnlijk attenderen op de relatief grotere teleurstelling bij een tegenvallende opbrengt van de druivenoogst dan van tarwe. Een gebrekkige tarweoogst kan binnen het jaar immers nog gecompenseerd worden door de oogst van andere graanproducten, zoals spelt en dergelijke. Een tegenvallende druivenoogst laat zich echter het gehele jaar voelen in gebrek aan wijn, symbool voor levensvreugde. Het is dus een slecht voorteken voor het gehele komende jaar. Daarom schildert de profeet de tegenvallende opbrengst van de perskuip in nog somberder kleuren af. Heeft God misschien vooral in de gebrekkige wijnoogst de nalatigheid bij het herbouwen van de tempel vergolden.³⁶ Door de zwaar tegenvallende wijnproductie niet op een lijn te stellen met de gebrekkige tarweoogst verleent de profeet in ieder geval een beklemmende dynamiek aan de ‘Verelendung’, die de afwezigheid van de tempeldienst veroorzaakt. De oogsten worden steeds minder met het verstrijken van de tijd.³⁷ De gevolgen van het uitblijven van de regens laat zich steeds sterker voelen.

Deze korte exegetische notitie onderbreekt enigszins het betoog in de midrasj, maar blijft aan het thema van onze tekst raken: het *dienen* van de Eeuwige als een van de fundamenteën van het voortbestaan van de gemeenschap.

Het verlies van de tempeldienst

Tekst Avot de-Rabbi Nathan p. 11a

‘Op liefdadigheid’ – hoe is dat? Welnu, de Schrift zegt: *‘In liefderijke trouw schep Ik behagen en niet in offers’* (Hos. 6:6). De wereld werd aanvankelijk alleen geschapen door middel van een liefderijke daad (*chèsèd*), want er is gezegd: *‘De wereld is gebouwd met weldaad, U hebt de hemelen gevestigd met Uw betrouwbareheid’* (Ps. 89:3). Een keer kwam Rabbi Jochanan ben Zakkai uit Jeruzalem – Rabbi Jehosjoea³⁸ volgde hem – en hij zag hoe het tempelheiligdom in puin lag. Daarop sprak Rabbi Jehosjoea: ‘Wee ons vanwege het heiligdom dat in puin ligt, de plaats waar de ongerechtigheden van Israël werden verzoend.’ Rabbi Jochanan zei hem: ‘Mijn zoon, laat dit je niet zo kwalijk bedroeven, wij bezitten een (ander) middel tot verzoening daaraan gelijkwaardig. En wat is dat? Dat is het doen van liefderijke daden, er is immers gezegd: *“Want Ik schep behagen in weldaad (chèsèd) en niet in offers”* (Hos. 6:6). Want zo vinden wij ten aanzien van Daniël, een man met aangename eigenschappen, dat hij zich wijdde aan liefderijke daden.’

³⁶ Rabbi weersprekt echter de uitleg van een grotere vloek over de druivenoogst dan over de graanoogst.

³⁷ De tarweoogst is eerder dan de druivenoogst in het najaar.

³⁸ Rabbi Jehosjoea is Rabbi Jehosjoea ben Chananja (tweede generatie van Tanna’iem). Hij was van Levitische afstamming, leerling van Rabban Jochanan ben Zakkai en de compagnon van Rabbi Eli’ezer ben Hyrkanos. Hij beheerde een Talmuetschool in Peke’in. Nadat Rabban Gamli’él werd gekozen tot president van de grote academie, werd Rabbi Jehosjoea benoemd tot hoofd van het gerechtshof (*av bet dien*). Rabbi Jehosjoea stond bekend als buitengewoon arm. Hij bereikte een hoge leeftijd.

[En waaruit bestonden de liefderijke daden? Er is gezegd: ‘(Daniël, de dienaar van de levende God), heeft jouw God, Die jij voortdurend dient (palach), je van de leeuwen kunnen verlossen?’ (Dan. 6:21)].³⁹

En waaruit bestonden dan de weldaden die Daniël bedreef? Indien je zou zeggen dat hij brandoffers en vredeoffers bracht in Babel, is dan niet al gezegd: ‘*Hoed je ervoor, dat je je brandoffers niet op iedere plaats brengt die je ziet; maar op de plek die de Eeuwige zal kiezen binnen een van jullie stammen, daar zul je jouw brandoffers doen opstijgen*’ (Deut. 12:13-14). Maar waaruit bestonden dan de liefderijke daden waar hij (Daniël) zich mee bezig hield? Hij bereidde de bruid voor (op haar huwelijk), vrolijkte haar op, hij deed de dode uitgeleide, hij gaf een *peroeta* (muntje) aan de arme(n), hij bad iedere dag drie maal en zijn bede werd gewillig (door de hemel) aanvaard, want er is gezegd: ‘*Toen Daniël wist dat dit bevelschrift ondertekend was, ging hij zijn huis binnen – nu had hij in zijn bovenvertrek open vensters in de richting van Jeruzalem – en hij ging driemaal per dag op zijn knieën en hij bad en dankte voor het aangezicht van zijn God, zoals hij voordien gedaan had*’ (Dan. 6:11).

Uitleg

Liefde, basis van de schepping?

De midrasj gaat hier verder met de uitleg van de overlevering van Sjim’on de Rechtvaardige’, zoals vermeld in Spreuken der Vadersen. Liefdadigheid is naast de tempeldienst en de Tora volgens hem een van de drie zuilen waarop de wereld rust. Aanvankelijk wilde de Schepper – zo begint de passage – de wereld uitsluitend scheppen met de goddelijke eigenschap van *chèsèd* – liefderijke generositeit. Het Opperwezen zag evenwel spoedig in dat een wereld met louter liefde geen stand kan houden. De idee van een eerste schepping doormiddel van *chèsèd* stoelen de Wijzen mede op het exclusieve gebruik van het tetragrammaton als Godsnaam in het eerste scheppingsverhaal, waarmee het boek Genesis begint. Gods vierletterige Naam symboliseert Zijn eigenschap van vergevende liefde (*chèsèd* of *rachamim*); in tegenstelling tot de naam *Elohim*, die staat voor de eigenschap van Gods eisende recht (*dien*). Pas in het vervolg van het scheppingsverhaal (in het verloop van Genesis 2) worden bij de schepping van de mens twee godsnamen gecombineerd: *Elohim* en het Tetragrammaton (*chèsèd*). *Chèsèd* en *din* zijn als scheppende potenties beide noodzakelijk. Bij de schepping van de mens heeft God deze twee tegengestelde krachten uiteindelijk succesvol samen laten werken. Alleen op basis van Gods vergevende liefde kan de mensheid in de wereld voortbestaan, maar niet zonder ook de eis van het recht tegemoet te komen. Daarom combineerde de Schepper deze twee potenties en draagt Hij twee namen: *Ha-Sjém* (genade) en *Elohim* (recht). Tussen de stugge gestrengheid van *dien* en de ‘slappe’ toegeeflijkheid van *chèsèd* moet ook de mens streven naar een juiste dosis van clementie en rechtvaardigheidsgevoel. De midrasj hier in Avot de-Rabbi Nathan legt veel nadruk op het belang van *chèsèd*, maar stelt dat belang dus niet absoluut. Ten slotte heeft de Schepper Zijn recht en barmhartigheid samengebracht om een constructieve balans te vinden. In de geest daarvan hebben ook de mannen van de grote synagoge deze krachten in de Tora, de tempeldienst en liefdadigheid (*chèsèd*) samengebracht. Niettemin onderstrepen zij hier in Avot de-Rabbi Nathan nog eens extra het leven bestendigende belang van *chèsèd*.

³⁹ Deze – latere – toevoeging vinden we in de weergave van de tekst door de Gaon van Wilna; het is waarschijnlijk een verklarende opmerking in de marge geweest, die abusievelijk in de tekst is opgenomen.

Verwoesting van de Tempel – gebeden in plaats van offers

Het verhaal over de troostrijke woorden van Rabbi Jochanan ben Zakkai stelt de importantie van *avoda* – tempeldienst – en goede werken in feite aan elkaar gelijk. Reeds de profeet Hosea liet Israël in berouw tot God spreken: *‘Zeg tegen Hem: Vergeef ons al onze misdaden. Neem het goede (van ons) aan. En wij zullen de stieroffers van onze lippen nakomen’* (Hos. 14:3).⁴⁰ Israël zou geen loze rituelen meer uitvoeren, maar wat hun mond sprak werkelijk nakomen. Het verlies van de tempeldienst kon in de generaties na de val van de Tweede Tempel verwerkt en gecompenseerd worden, omdat vanouds het gebed en goede werken functioneerden als middelen tot verzoening (*kappara*). Al voorafgaande aan de val van de Tempel gingen de offers in de Tempel vergezeld van gebeden. Er vonden al diensten plaats in synagogen op de tijdstippen dat in de Tempel de dagelijkse offers werden gebracht, ‘s morgens, ‘s middags en ‘s avonds.

Zo kan de midrasj verwijzen naar het voorbeeld van Daniël die in ballingschap driemaal per dag zijn gebed in de richting van Jeruzalem uitsprak, zoals hij voordien in het land Israël gedaan had.

De verwijzing naar Daniël 6:21 is een latere toevoeging aan de tekst⁴¹, waarin de overeenkomst wordt verhelderd tussen (tempel)dienst (*avoda*, *poelchan*), studie en gebed. Het zijn drie verschillende vormen om God te dienen.

»*‘En God nam de mens en plaatste hem in de tuin van Eden om die te dienen (bewerken) en te bewaken’* (Gen. 2:15) (...) zo leer je dat *‘om die te dienen (bewerken)’* het leren van Tora is, en dat *‘om die te bewaken’* de geboden zijn. **En zoals de offerdienst ‘dienst’ wordt genoemd, zo wordt ook studie ‘dienst’ genoemd.**

Een andere uitleg van *‘om die te dienen (bewerken)’* – dat is het gebed. Je zegt dat dit het gebed is of is het slechts (offer)dienst? De Schrift zegt echter: *‘Om de Eeuwige, jouw God, te dienen met je gehele hart en je gehele ziel’* (Deut. 10:12). Bestaat er dan een (offer)dienst van het hart? Waarom luidt de Schrift dan *‘om Hem te dienen’*? Dat is (echter) het gebed.«⁴²

We leren hier dat de Wijzen zowel Tora-studie, de offerdienst, het gebed, alsook werken van liefdadigheid en het verrichten van andere geboden opvatten als ‘dienst’ aan God. Bij alles wat een mens doet, op het cognitieve, het fysieke en het emotionele vlak, in denken, doen, voelen en spreken, moet hij erop gericht blijven om God te **dienen**. Daarom bleef er na de val van de Tempel nog zoveel over om de ‘dienst’ aan de Eeuwige voort te zetten. Buitendien beschikte Israël over meer middelen tot verzoening (*kappara*) dan offers alleen!

In de praktijk plaatsten de Wijzen gebed, offerdienst en goede werken op één lijn als drie wegen die naar hetzelfde doel leiden: omkeer (*tesjoeva*) en verzoening (*kappara*).

»Rabbi El’azar sprak: Drie zaken kunnen een hardvochtig (hemels) decreet tenietdoen, en dit zijn ze: gebed, *tzedaka* (aalmoezen) en omkeer (offers, vasten). Alle drie zijn ze in één enkel vers te vinden: *‘En verootmoedigen zij zich, Mijn volk over wie Mijn naam is uitgeroepen, en bidden zij’* (II Chron. 7:14) – dat is het gebed;

⁴⁰ NBV: *‘Als offers brengen wij U oprechte woorden.’*

⁴¹ Deze – latere – toevoeging vinden we in de weergave van de tekst door de Gaon van Wilna; het is waarschijnlijk een verklarende opmerking in de marge geweest, die abusievelijk in de tekst is opgenomen.

⁴² Sifré Devarim par. 41.

‘én zoeken zij Mijn aangezicht’ (ibid.)- dat is liefdadigheid’ (*tzedaka*) (...) ‘en keren zij terug van hun kwade wegen’ (ibid.) – dat is omkeer.»⁴³

Het behoeft dus geen verwondering te wekken dat de midrasj in Avot de-Rabbi Nathan ook het dagelijkse gebed noemt als vorm van liefdadigheid – *gemiloet chasadiem*. Zowel gebed als liefdewerken kunnen – evenals eertijds de offerdienst – aan het proces van boete en verzoening vormgeven. Bidden is een actieve daad. Het is in de eerste plaats een schreeuw om hulp voor de gemeenschap en Gods schepping, zoals ook liefderijke daden het welzijn van de gemeenschap en de wereld beogen. Van Rabbi El’azar wordt verteld, dat hij gewoon was om voorafgaande aan zijn gebed aalmoezen uit te delen.⁴⁴ In overeenstemming met deze overlevering veronderstelde Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin (in zijn commentaar bij Avot de-Rabbi Nathan) dat ook Daniël voorafgaande aan zijn gebeden gewoon was om aalmoezen te geven en andere goede daden te verrichten.⁴⁵

Terugkeer van de tempeldienst

Een belangrijk argument voor het gebed als compensatie van de verdwenen tempeldienst is uiteraard de bede om herbouw van de Tempel, die vanouds is opgenomen in het Achttiengebed. Het belangrijkste gebed, waarin eeuw in eeuw uit, driemaal per dag (!) om de herbouw van Jeruzalem gebeden werd, is het Achttiengebed. De koppeling van gebedstijden en offertijden drukt dit verlangen naar de herbouw reeds uit! In de veertiende zegenspreuk van het Achttiengebed, met de naam *Bonè Jeroesjalajim*, wordt vanouds aan het verlangen naar Jeruzalem en de tempeldienst uiting gegeven:

»En moge U in barmhartigheid terugkeren naar Uw stad Jeruzalem. En moge U daarbinnen verblijven, zoals U heeft gesproken. En bouw haar spoedig in onze dagen tot een eeuwig bouwwerk. En vestig daarin spoedig de zetel van David. Gezegend zijt Gij, Heer, Bouwer van Jeruzalem [in geniza-fragmenten: Ontferm U over ons Eeuwige, onze God, in uw grote barmhartigheid, over Israël Uw volk en over Jeruzalem Uw stad, over Tsion de verblijfplaats (van Uw heerlijkheid) en over de Tempel en over Uw verblijfplaats. Over het koningshuis van David, Uw gezalfde; bouw Uw huis en herstel uw Tempel. Gezegend zijt Gij, Eeuwige, God van David, Bouwer van Jeruzalem.]«

Rode draad en actuele les

Tussen de regels door bevat deze passage in samenhang met vorige een belangrijke les. Voor de rabbinen is het – vanuit de profetische traditie – kenmerkend dat zij religieuze beleving willen paren aan een morele levenshouding en actieve inzet voor de gemeenschap. Daarom mogen gebed en Tora-studie niet beperkt blijven tot middel om Gods nabijheid te beleven of tot intellectueel genot. Tora-kennis moet vertaald worden naar het leven van alle dag en omgezet worden in goede daden.⁴⁶ De tempeldienst – zeker tijdens de grote pelgrimagefeesten – was zonder twijfel bron van diepe spirituele ervaring. Maar een offerdienst zonder een juiste levenswandel is leeg en zinloos. Daaraan herinneren de woorden van profeten als Amos: *‘Want al brengen*

⁴³ Jeruzalemse Talmoed, Ta’anit 2,1 (65b).

⁴⁴ Babylonische Talmoed, Bava Batra 10a.

⁴⁵ Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin, Ben Avraham. commentaar bij Avot de-Rabbi Nathan, ed. Wilna 1933, 17.

⁴⁶ Vgl. Jes. 29:13-14 en Jer. 8:9 i.v.m. loze wijsheid.

jullie Mij brandoffers en jullie graanoffers, Ik schep er geen behagen in, en het dankoffer van jullie gemeste vee wil Ik niet aanzien. Bespaar Me het lawaai van jullie liederen en het getokkel van jullie luiten, Ik wil het niet horen. Laat liever het recht stromen als water en gerechtigheid als een altijd stromende beek (Am. 5:22-24). De profeet Jeremia uitte zich haast nog scherper over de onwaarachtige offerdienst: *‘Zo spreekt de Eeuwige der heerscharen, God van Israël, voegt jullie brandoffers toe aan jullie vredeoffers en eet het vlees (zelf). Want Ik heb niet gesproken met jullie vaders en Ik heb hun niet bevolen op de dag dat Ik hen deed uittrekken uit Egypte over zaken betreffende brand- en andere offers. Maar deze zaak heb Ik hun geboden: Luistert naar Mijn stem, dan zal Ik jullie tot God zijn en zullen jullie Mij tot volk zijn; bewandel dan de gehele weg die Ik jullie gebieden zal, opdat het jullie goed gaat*’ (Jer. 7:21-23).

De rituelen van de Tempeldienst en de offerdienst bestonden in feite uit symbolische handelingen, waarvan de betekenis eerst zichtbaar moesten worden in het maatschappelijke leven van alle dag.

Rabbi Eli’èzèr Aschkenazi gaf deze intrigerende uitleg bij de woorden: *‘Het is een brandoffer, een vuuroffer, een welriekende geur voor de Eeuwige*’ (Lev. 1:9):

Een welriekende geur

» *‘Een welriekende geur voor de Eeuwige*’ – de Wijzen, zij zijn ten goede vermeld, hebben hierover gezegd: *‘Dat is de geur van Avraham in de vurige oven en de geur van Chananja, Misja’él en Azarja (in de oven van Nebukadnetzar)’* (...) De uitdrukking *‘welriekende geur voor de Eeuwige*’ is niet gebruikt om iets te zeggen over de kwaliteit van offers, maar is integendeel gebruikt om iets te zeggen over een tekortkoming in hun kwaliteit. Mocht degene die het offer brengt denken dat door middel van het offer voor de overtreding verzoening is bewerkstelligd, dan doet de Tora hem weten dat dit niet het geval is. Want het offer is slechts een welriekende geur die aankondigt wat hij in de toekomst (aan goede dingen) zal gaan doen. Zo hij zijn daden niet mocht verbeteren, dan is hem gezegd: *‘Waar toe dienen voor Mij uw vele offers?’* (Jes. 1:11). De Eeuwige, Hij zij gezegend, wordt (figuratief) geassocieerd met het begrip ‘geur’ zoals een welriekende geur die van ver komt getuigt van de aanwezigheid van iets substantieel goeds. Zo is gezegd dat de Heilige, Hij zij gezegend, uit de handelwijze van Noach ‘rook’ dat uit hem rechtvaardigen zouden voortkomen; zo was het ook met de offers die Israël bracht, zoals er gezegd is dat zij tot *‘een welriekende geur voor de Eeuwige*’ waren. De uitleg daarvan is dat dit offeren voor de Eeuwige, Hij zij gezegend, zal zijn tot heraut die de goede daden van de offeraar aankondigt, daden die de offeraar in de toekomst zal gaan doen. Dat is zo omdat alles wat door de zintuigen van de waarnemer gesignaleerd wordt – nog voordat het hem (daadwerkelijk) bereikt – in de taal van de heilige schrift kan worden omschreven als (een) ‘geur’ (die is opgevangen), zoals er gezegd is: *‘En hij rook de strijd van verre*’ (Job 39:25).⁴⁷

Wat voor Tora-studie en de offerdienst geldt, gaat evenzeer op voor de liturgie van het gebed. Zonder goede daden geen resultaat. Het is een waarschuwing aan elke generatie, die zich bovenmatig richt op persoonlijke spirituele beleving, maar die de

⁴⁷ Ma’asè Adonai. a.l.

maatschappelijke noden en de rechten van de zwakke in de samenleving uit het oog verliest. Alle liturgie, alle kennis en alle beleving zal dan een lege dop blijken.

Rabbi Jochanan en de keizer

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 11b

Toen Vespasianus kwam om Jeruzalem te verwoesten, sprak hij tot hen (de inwoners): ‘Dwazen, waarom proberen jullie deze stad te verwoesten en zijn jullie erop uit om het tempelheiligdom te verbranden? Want wat vraag ik nu van jullie dan dat jullie mij een enkele boog of pijl toezenden⁴⁸, waarna ik van jullie zal weggaan?’ Zij antwoordden hem: ‘Zoals wij ten strijde trokken tegen de twee eerderen voor u en hen doodden (neersloegen)⁴⁹, zo zullen wij ook tegen u ten strijde trekken en u doden (neerslaan). Toen Rabban Jochanan ben Zakkai dit hoorde, zond hij boden naar de mannen van Jeruzalem en liet tot hen zeggen: ‘Mijn kinderen, waarom verwoesten jullie deze stad en proberen jullie de tempel te verbranden?’⁵⁰ Want wat vraagt hij (de vijand) van jullie? Hij vraagt toch niet meer dan een enkele boog of een enkele pijl, waarna hij van jullie zal aflaten? ‘Zij antwoordden hem: zoals wij tegen zijn beide voorgangers opgetrokken zijn en hen doodden, zo zullen wij ook tegen hem ten strijde trekken en hem doden.’ Vespasianus nu beschikte over mannen die zich (in de stad) vlak tegenover de muren van Jeruzalem ophielden, en elk woord dat zij hoorden schreven ze op (een briefje dat werd vastgemaakt aan) een pijl en deze schoten zij dan buiten de muur, mededelend dat Rabban Jochanan ben Zakkai behoorde tot de vrienden van de keizer.

Vervolg tekst p. 12a

Nadat Rabban Jochanan ben Zakkai tot hen gesproken had, een dag, twee dagen en drie dagen, en zij zijn voorstel niet aanvaardden, liet hij zijn leerlingen Rabbi Eli’èzèr en Rabbi Josjoea roepen.⁵¹ Hij sprak tot hen: ‘Sta op en breng mij hier vandaan. Maakt voor mij een kist, zodat ik daarin kan rusten.’⁵² Rabbi Eli’èzèr nam hem bij het hoofd en Rabbi Jehosjoea nam hem bij zijn voeten; zij droegen hem tot aan zonsondergang⁵³, totdat zij bij de poorten van Jeruzalem kwamen. De poortwachters vroegen hun: ‘Wie is

⁴⁸ Als symbolisch teken van onderwerping. In sommige culturen legt men als teken dat men geen verder verzet meer plegen zal zijn wapen voor de vijand neer op de grond.

⁴⁹ Waarschijnlijk is verwezen naar de opstand van de Zeloten tegen Cestius (gouverneur van Syrië) en Florus (procurator van Judea) ten tijde van de grote opstand (66-70 van de jaartelling). Hun legers werden in het jaar 66 verslagen. Beiden zijn zelf echter in werkelijkheid niet door de rebellen gedood.

⁵⁰ Rabban Jochanan ben Zakki vroeg de Zeloten waarom zij door hun radicale houding en onderlinge twisten willens en wetens het voortbestaan van de Tempel in gevaar brachten.

In een verwante midrasj-overlevering had de vraag van Rabban Jochanan niet betrekking op de Tempel. Hij vroeg de rebellen waarom zij de voedselvoorraden verbrandden. Zij deden dit om de meer gematigde partijen in Jeruzalem in een situatie te manoeuvreren waarin ook zij gedwongen werden actief deel te gaan nemen aan de strijd tegen de Romeinen; zo werden allen door honger genoodzaakt actief mee te vechten bij het breken van de Romeinse belegering van de stad. Vgl. in dit verband o.a. Midrasj Eicha Rabba I,5,31; en zie commentaar op deze historische situatie in J. Neusner, *A Life of Rabban Yohanan ben Zakkai*, Leiden 1962, hoofdstuk 6.

⁵¹ Rabban Jochanan zag zich genoodzaakt te vluchten voor de fanatieke Zeloten, aangezien zijn leven als gematigd tegenstander en opponent van de voedselverbrandingen in gevaar kwam, evenals het leven van andere gematigde leiders.

⁵² ‘Rusten’ – Rabban Jochanan hield zich slapende opdat de wachters hem inderdaad dood zouden wanen.

⁵³ Vlak voordat de poorten voor de nacht gesloten zouden worden, opdat de wachters de kist niet aan een nauwgezette inspectie zouden onderwerpen, lijken mochten immers niet ‘s nacht in de stad verblijven.

dat?’ Zij antwoordden: ‘Dit is een dode, weten jullie dan niet dat men een dode niet in Jeruzalem mag laten overnachten?’ De poortwachters spraken: ‘Indien het een dode is, brengt hem dan naar buiten.’ Zij brachten hem maar buiten en droegen hem totdat zij Vespasianus bereikten. Zij openden de kist en Rabban Jochanan stond voor hem. Vespasianus vroeg hem: ‘Bent u [Rabban] Jochanan ben Zakkai? Vraag wat ik u zal geven.’ Hij antwoordde: ‘Ik vraag van u niets anders dan Javne, opdat ik daar naar toe kan gaan, mijn leerlingen zal onderrichten, daar gebeden zal instellen⁵⁴ en daar alle geboden zal verrichten.’ Vespasianus sprak tot hem: ‘Ga heen en alle dingen die u wilt doen, doe ze.’ Rabban Jochanan ben Zakkai sprak tot hem: ‘Vindt u het goed dat ik u iets zeg?’ ‘Spreek’, sprak Vespasianus. Hij sprak tot hem: ‘Welnu, u staat op het punt koning te worden.’ Vespasianus vroeg hem: ‘Hoe weet u dat?’ Rabban Jochanan ben Zakkai antwoordde: ‘Zo is het ons overgeleverd, dat het tempelheiligdom niet zal worden overgeleverd in de hand van een gewoon iemand, maar in de hand van een koning. Er is immers gezegd: *‘En hij zal het struikgewas van het bos kappen met ijzer en Libanon zal vallen door een geweldenaar’* (Jes. 10:34).⁵⁵ Men zegt dat niet meer dan twee of drie dagen voorbijgingen voordat er uit zijn stad (Rome) een dubbelschrijven kwam dat de keizer dood was en dat hij (Vespasianus) gekozen was om hem als koning op te volgen.

Uitleg:

Dit verhaal over de ontmoeting tussen Rabban Jochanan ben Zakkai en Vespasianus sluit naadloos aan bij het thema. Het gemis van de tempeldienst is niet alleen opgevangen door middel van gebeden en goede daden, maar bovenal met extra intensieve Tora-studie.

Ook Tora-studie is naast goede werken een alternatieve weg naar verzoening van zonden, zoals voorheen de offers dit waren.

»Rabbi Jochanan sprak (...) Er is geschreven: *‘Door liefderijke trouw (chèsèd) en waarheid wordt zonde verzoend’* (Spr. 16:16). *‘Liefderijke trouw’ (chèsèd)*, dat is het bedrijven van liefdadigheid (*gemiloet chasadiem*). Er is immers gezegd: ‘Hij die rechtvaardigheid en liefderijke trouw (*chèsèd*) najaagt, vindt leven, rechtvaardigheid (*tzedaka*) en eer’ (Spr.21:21)[7]. *‘Waarheid’ (èmèt)*, dat is Tora. Er is immers gezegd: ; *‘Verwerf waarheid en verkoop haar niet, wijsheid vermaning en inzicht’* (Spr. 23:23).«⁵⁶

Tora-studie is niet aan plaats of tijd gebonden. Het Joodse volk heeft zijn Tora-tradities en studieboeken altijd als draagbaar vaderland met zich meegedragen door de diaspora. De academie van Javne nam de functie van de tempel in menig opzicht over, niet in de laatste plaats als plek van rechtspraak en als plek waar het hof het begin van de maanden en daarmee de feestkalender officieel vaststelde.⁵⁷

Het verhaal over de ontmoeting van Rabban Jochanan ben Zakkai en keizer Vespasianus kent een aantal varianten. Hoewel het verhaal mogelijk een historische kern bevat, is het

⁵⁴ Andere versie: waar ik een gebedshuis zal stichten.

⁵⁵ In een aantal tradities wordt (de berg) Libanon (met zijn witte toppen; *lavan* = wit) gezien als symbool van de tempel, waar de zonden van Israël worden witgewassen. Een ‘geweldenaar’ (*adier*) is hier uitgelegd als toespeling op het keizerschap.

⁵⁶ Babylonische Talmoed, Berachot 5b.

⁵⁷ Dit gebeurde aanvankelijk door middel van oggetuigen die het eerste begin van een nieuwe maan haddenesignaleerd en dit in Jeruzalem kwamen melden.

tegelijkertijd in zijn fantasierijke beschrijving legendarisch van karakter.⁵⁸ Hier in Avot de-Rabbi Nathan is verondersteld, dat Vespasianus van te voren met de persoon en de activiteiten van Rabban Jochanan ben Zakkai op de hoogte was. Vespasianus zou zozeer doordrongen zijn geweest van diens vredelievende bedoelingen dat hij hem zonder verdere condities aanbood om zijn wensen te uiten, opdat de generaal ze zonder meer zou kunnen inwilligen. Volgens een andere versie was Rabban Jochanan ben Zakkai helemaal niet die bekende vriend van de Romeinen.* Rabban Jochanan was met name uitgeweken voor de meest radicale Zeloten die tijdens de opstand de voedselvoorraden binnen de belegerde stad in branden hadden gestoken en in hun fanatisme gematigde Joodse tegenstanders genadeloos uit de weg ruimden. Dat was, omdat zij de meer gematigde partijen er door nood toe wilden dwingen om samen met hen de gewapende confrontatie met de Romeinse legermacht aan te gaan en de bezetting van Jeruzalem te doorbreken. Overeenkomstig deze alternatieve vorm van het verhaal werd Rabban Jochanan ben Zakkai na zijn ontsnapping uit de belegerde stad aanvankelijk door een argwanende Vespasianus gevangen gezet. Eerst nadat de voorspelling rond het keizerschap van Vespasianus was bewaarheid, werd hij vrijgelaten en ontving hij de permissie om in Javne zijn academie te stichten.⁵⁹

Eerder toonde Rabban Jochanan ben Zakkai zich inderdaad tegenstander van Joodse fanatiekelingen die tijdens de regering van Caligula (37-41) de altaren van de niet-Joodse bevolking in het land vernielden. Naar aanleiding daarvan waarschuwde Rabban Jochanan ben Zakkai: ‘Verwoest hun offerhoogten niet, zodat je niet gedwongen wordt ze met eigen handen weer op te bouwen. Vernietig niet die met (gebakken) tichelstenen zijn gebouwd, opdat ze niet komen en je gebieden ze weer op te bouwen met (gehouwen)stenen.’⁶⁰ De houding van Rabban Jochanan werd – zo blijkt uit deze overlevering – evenwel ingegeven door pragmatisme, niet door sympathie voor de Romeinen!

⁵⁸ De vlucht van Rabban Jochanan ben Zakkai zou volgens N. Neusner (A.W. p. 21-22) plaatsgevonden hebben in de lente van het jaar 68 van de jaartelling. De versies van het verhaal in Echa Rabbati 1,15 en Babylonische Talmoed, Gittin 16b suggereren dat Rabban Jochanan vooral vluchtte vanwege het verbranden van de voedselvoorraden door radicale Zeloten. Dit vond plaats rond de winter van 69-70 van de jaartelling. Het is volgens de verhalen dus aannemelijker dat Rabban Jochanan vluchtte niet lang voordat Vespasianus tot keizer werd uitgeroepen (midden 69 van de jaartelling). Volgens G. Allon e.a. is het verhaal volkomen legendarisch en eerst een tijd na de val van de tempel geconstrueerd. De uiterst negatieve houding van de Romeinen tegenover de Joodse bevolking van Eretz Jisre’el zou onverenigbaar zijn met de teneur van het verhaal (G. Allon, *Machkarim be-toledot Jisra’el*, I, Tel Aviv 1957, 219 vv. Zie daartegenover N. Neusner A.W. p. 122 vv.

⁵⁹ Zie Babylonische Talmoed, Gittin 56b; en vergelijk ook Midrasj Eicha Rabbati III,3,31. Zie de verhandeling (over de verschillen in de overleveringen) van J. Neusner, *A Life of Rabban Jochanan ben Zakkai*, Leiden 1962, 113 vv.

⁶⁰ Zie Avot de-Rabbi Nathan *noesach b*, cap. 31, ed. S. Schechter 33b en Midrasj Tanna’im, ed. D. Hoffmann, p.58.

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 12a-b

Men bracht hem een katapult (stormram)⁶¹ en stelde deze op⁶² tegenover de muur van Jeruzalem. Men bracht hem balken van cederhout en deze plaatste tussen de (boog van de) katapult (stormram) en beukte daarmee op de muur in totdat hij daar een bres in sloeg. Men plaatste een varkenskop in een katapult en slingerde deze naar de offerdelen op het altaar.

Op het moment dat Jeruzalem werd ingenomen zat Rabban Jochanan ben Zakkai te neer en wachtte sidderend af evenals Eli in angstige afwachting neergezeten had, zoals er gezegd is: *‘Zie Eli zat op een stoel aan de kant van de weg en wachtte af, want zijn hart sidderde vanwege de ark van God’* (I Sam. 4:13). Toen Rabban Jochanan ben Zakkai hoorde dat men Jeruzalem verwoest had en het tempelheilighdom in vuur en vlam had gezet, scheurde hij zijn kleren en scheurden ook zijn leerlingen hun kleren, en zij huilden zij, schreeuwden het uit en rouwklaagden.

De Schrift zegt: *‘Open uw poorten, o Libanon, zodat het vuur uw cederbomen zal verteren’* (Zech. 11:1).⁶³ Dat zijn de hogepriesters⁶⁴ die zich in de tempel bevonden en die hun sleutels in de hand namen en omhoog gooiden, terwijl zij tot de Heilige, Hij zij gezegend spraken, : *‘Heer der wereld, hier zijn Uw sleutels die U ons heeft overhandigd (toevertrouwd), aangezien wij geen betrouwbare schatbewaarders geweest zijn om het werk van de Koning te verrichten en om van de tafel des Konings te eten.’*

Uitleg:

De tekst gaat voort met het thema van de verovering van Jeruzalem door de Romeinen. Deze slaagden er de zeventiende van de maand Tammoez in om een bres in de muren van Jeruzalem te slaan en de stad verder te veroveren. Daarbij ging de tempel, op verschillende punten tegelijk aangestoken, in vlammen op. Een uitvoerige beschrijving van dit gebeuren geeft de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus in zijn geschrift De Bello Judaico – De Joodse oorlog (hoofdstuk 3).

Rabban Jochanan ben Zakkai en zijn leerlingen zetten een rouwproces in werking dat in sommige groepen – de *‘Avlé Tzion’* geheten (treurenden om Tzion) – in de vorm van bepaalde ascetische onthoudingen, vasten en treurgebeden – eeuwen lang is voortgezet. De vergelijking met Eli en de geschiedenis van de ark wijst in de richting van erkenning van schuld voor de nationale catastrofe. Die schuld komt nog scherper naar voren in het beeld van de

⁶¹ Ed. S. Schechter leest *‘kèsjèt ziriem’* – een moeilijk te duiden woordcombinatie. Een alternatief handschrift leest *kèsjèt sjèl zeradim* (boog van twijge?). Sommigen vertalen met: katapult (vanwege het woord *kèsjèt* = boog).

Vgl. het commentaar van Rabbi Eliahu ben Avraham van Delyatin, Ben Avraham a.l. in Avot de-Rabbi Nathan, ed. Wilna 1933; hij interpreteert *onder meer*: *kèsjèt, sjèl tzedà*, een soort grote oorlogsboog gebruikt te belegering van een stad.

Misschien kan men uitgaan van een verschrijving en lezen: *kèsjèt sjèl zarariem*, wat zoiets betekent als ‘boog met verbrijzelaars’ (*zarar* = stampen of verbrijzelen). Het plaatsen van balken tussen de boog (omramende constructie) lijkt te verwijzen naar een stormram. Het vervolg van de passage over het wegslingeren van een varkenskop doet echter meer aan een grote katapult denken! Flavius Josephus (De bello Judaico, boek 3) beschrijft overigens hoe katapulten vooral door de Romeinen werden benut om stenen en brandbare materialen over de muur te slingeren. Met een stormrammen die geconcentreerd op één punt inbeukten, sloeg de vijand een bres in de muur.

⁶² De tekst in ed. S. Schechter geeft hier de niet nader te duiden afkorting ‘we-tifla’; in andere oude weergaven ook de lezing we-simtah (hij plaatste haar)

⁶³ Dit vers zou volgens het commentaar Bené Avraham (zie noot 1) Rabban Jochan ben Zakkai geciteerd hebben op het moment dat hij getuige was van de verovering van Jeruzalem (zie Babylonische Talmoed, Joma 39b!).

⁶⁴ Niet letterlijk hogepriesters volgens het commentaar Bené Avraham, maar de priesters die eervol waren aangesteld als sleutelbewaarders; er was immers in feite maar één hogepriester tegelijkertijd in functie.

hogepriester(s) die de sleutels van de tempeldeuren teruggeeft aan de Allerhoogste, omdat hij in zijn taken als dienaar van de Heilige, hij zij gezegend, en als schatbewaarder in het bewaren van de tradities erkent gefaald te hebben. Deze voorstelling berust op oude overleveringen die precies hetzelfde vertellen over de hogepriester(s) van de Eerste Tempel van Sjlomo, die verwoest werd door de Babyloniërs.⁶⁵

Vooraf het citaat uit Zecharja 11:1 verleent deze overlevering een wrange en ironische toon: *‘Open, uw poorten, o Libanon⁶⁶, zodat het vuur uw cederbomen zal verteren.’* Zecharja 11 is wel opgevat als een bijtend spotdicht dat de verwoesting van het land Israël en van de tweede tempel aankondigt. Zo interpreteerde Ibn Ezra dit vers als een aankondiging van de straffen die zouden komen over het rijk van de Hasjmoneeën. De latere commentator Abravanel verwerpt deze visie en ziet in het elfde hoofdstuk van Zecharja een aankondiging van de bestraffing van Israël vijandige volkeren die zich op het grondgebied van Israël zal voltrekken, een voorspelling rond de eindtijd die naar zijn mening nog altijd niet was voltrokken.

In de Babylonische Talmoed interpreterden de Wijzen Libanon overigens niet als verwijzing naar een land of volk maar als metafoor voor de Tempel in Jeruzalem, waar de zonden worden witgewassen.⁶⁷

Slechte voortekens

»Onze rabbijnen vertellen: De veertig jaren voorafgaande aan de verwoesting van de Tempel kwam het lot⁶⁸ (van Jom Kippoer, voor de Eeuwige) niet op in de rechterhand, en werd het karmozijnen lint niet wit⁶⁹, en ook brandde de (meest) westelijke lamp niet⁷⁰ en de deuren van de Tempel gingen uit zichzelf open⁷¹, totdat Rabban Jochanan ben Zakkai hen boos terecht wees. Hij sprak tot hem: ‘Tempel, Tempel, waarom alarmeer jij jezelf? Ik weet (allang) over jou dat je in de toekomst verwoest zult worden, want allang heeft Zecharja ben Ido over jou geprofeteerd: *“Open, uw poorten, o Libanon, opdat vuur uw ceders zal verteren”* (Zech. 11:1).’ Rabbi Jitzchak ben Tavlai zegt: ‘Waarom wordt zijn naam (d.w.z. de naam van de Tempel) Libanon genoemd? Omdat hij de zonden van Israël wit maakt.’⁷²

⁶⁵ Zie Pesikta Rabbati per. 26, ed. M.Friedmann 131a en Babylonische Talmoed, Ta’anit 29a.

⁶⁶ Woordspeling met het werkwoord *‘lavan’* (wit zijn) dat aanwezig is in de naam *Levanon* (Libanon) en waarschijnlijk de etymologische achtergrond vormt van dit wit besneeuwde berggebied.

⁶⁷ Zie in dit verband Babylonische Talmoed, Joma 39b; zie aldaar de verwijzing naar I Kon. 10:21: *‘Verder was het drinkgerei van koning Sjlomo van goud, en alle voorwerpen in het huis van het ‘Woud van de Libanon’ waren van bladgoud’*; het *‘Woud van de Libanon’* zinspeelt hier al op de Tempel en op de vele (ceder)bomen die Sjlomo op het tempelterrein had laten planten. Vgl. ook Ps. 122:16 en Jes. 35:2.

⁶⁸ Door middel van het lot werd bepaald welk van beide geitenbokken als zondoffer werd gebracht en welke de woestijn werd ingestuurd. Het lot van het zondoffer werd het *‘lot van de Eeuwige’* genoemd (zie Lev. 16:8 vv.). Indien dit lot in de rechterhand bleek genomen, werd dit als gunstig voor teken beschouwd. Zo zou de gezegende Hogepriester Sjim’on de Rechtvaardige in zijn tijd veertig jaren lang het lot voor de Eeuwige met zijn rechterhand hebben gepakt; na zijn dood gebeurde dit weer – zoals normaal te verwachten – soms wel soms niet met de rechterhand; zie Jeruzalemse Talmoed, Joma 6, h. 3 (43c).

⁶⁹ In Babylonische Talmoed, Rosj Ha-Sjana 31b, is beschreven hoe men na de afsluiting van de dienst van Jom-Kippoer in de Tempel een karmozijnkleurig lint bevestigde aan de deur van de Tempel. Wanneer dit lint na enige tijd wit kleurde, verheugden de mensen zich. Het was een teken dat de zonden van de gemeenschap vergeven waren. Veertig jaren voorafgaande aan de ondergang van de Tempel, bleef het lint zijn karmozijnrode kleur behouden, een subtiële aankondiging van de verschrikkingen die komen zouden.

⁷⁰ Het westen is vanouds symbool voor Gods Sjechina, voor Gods aanwezigheid temidden van de gemeenschap.

⁷¹ Als voortekenen van het moment dat de deuren zich in de nabije toekomst zouden openen voor Israël’s vijanden. Ook Flavius Josephus vertelt (De Bello Judaico) van een voorval waarbij de zware koperen deur van de Tempel (die normaal met wel tien man geopend moest worden) uit zichzelf opensprong.

⁷² Babylonische Talmoed, Joma 39b).

De ‘kenèsèt Jisra’él’ (gemeenschap van Israël) – een begrip van alle tijden

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 12b

Avraham, Jitzchak en Ja’akov en de twaalf stammen weenden, schreeuwden het uit en jammerden. De Schrift zegt: *‘Weeklaag, gij cipres, want de ceder is gevallen, omdat de machtigen zijn geplunderd; weeklaagt, gij eiken van Basjan, want het ondoordringbare woud is gevelde’* (Zech. 11:2).

‘Weeklaag, gij cipres, want de ceder is gevallen’ – dat is de Tempel. *‘Omdat de machtigen zijn geplunderd’* – dat zijn Avraham, Jitzchak, Ja’akov en de twaalf stammen.

‘Weeklaagt, gij eiken van Basjan’ – dat zijn Mosjè, Aharon en Mirjam. *‘Want het ondoordringbare woud is gevelde’* – dat is het Tempelheiligdom (andere versie: dat is het Heilige der Heiligen).

‘Hoor de jammerklacht van de herders, want hun pronk is geplunderd’ – dat zijn David en diens zoon Sjomo.

‘Hoor het brullen van de jonge leeuwen, want de trots van de Jordaan is geplunderd’ – dat zijn Elia en Elisja.

Uitleg:

De bittere parodie van Zecharja

In het profetenboek Zecharja is een poëtische parodie opgenomen, die zinspeelt op gebeurtenissen welke zich in het land Israël zouden gaan afspelen. De profeet gebruikt het zogeheten *perfectum profeticum*. Hij schildert toekomstige gebeurtenissen die hem zo scherp voor het geestesoog komen, dat het is alsof ze al in het verleden hebben plaatsgevonden. In oorsprong zinspeelt het lied waarschijnlijk op zaken die geschied zijn in de periode van de Hasjmonese vorsten (het zou te ver voeren daarover op deze plek uit te wijden).

De profeet Zecharja voorspelt hier (volgens de gangbare uitleg) de val van de Tweede Tempel. Niet alleen Rabbi Jochanan ben Zakkai weende samen met zijn leerlingen om het verlies van de Tempel, maar volgens de midrasj jammerde ook de hele ‘kenèsèt Jisra’él’ - de gehele gemeenschap van Israël. Het begrip ‘kenèsèt Jisra’él’ verwijst naar een historische gemeenschap, maar het bezit tegelijkertijd ook metafysische noties. De ‘kenèsèt Jisra’él’ omsluit de Joodse gemeenschap in het heden, in het verleden en in toekomstige generaties. Zo begrijpen we dat de midrasj ook de grote voorvaders van het Joodse volk mee laat huilen om het onvoorstelbare verlies van Gods heiligdom. De herders van Israël zijn de belangrijke leiders, de grote vorsten David en Sjomo die zich voor de bouw van de eerste Tempel hebben ingezet.

Basjan is het gebied ten noordoosten van de Jordaan en ten noorden van de rivier de Jarmuk. De midrasj verstaat ‘Basjan’ evenwel niet als een specifieke geografische aanduiding, maar als een lovende toespeeling op zowel op Tzion als op de berg Sinai.⁷³ Dit op grond van Psalm 68: 16: *‘De berg van God, de berg van Basjan.’* Het vervolg van de psalm wijst duidelijk in deze richting: *‘De berg die God begeerde als Zijn verblijf, ja de Eeuwige zal er voor altijd wonen. De Eeuwige is met hen, Sinai in heiligheid’* (Ps. 68:17-18). De berg Tzion is een soort

⁷³ Zie in dit verband het commentaar van Radak (David Kimchi) op Ps. 68:16. Vgl. ook het commentaar Bené Avraham (op Avot de-Rabbi Nathan), A.W., p. 18.

Sinai, omdat vandaar de Tora en Gods woord in de toekomst zullen uitgaan (vgl. Jes. 2:3). Via Sinai is de associatie met Mosjè, Aharon en Mirjam snel gelegd.

Het 'ondoordringbare woud' vormt een subtiele toespeling op het tempelterrein of op het 'Heilige der Heiligen'. Opnieuw vinden we ondersteuning in Tenach zelf: *'Verder was het drinkgerei van koning Sjloomo van goud, en alle voorwerpen in het huis van het 'Woud van de Libanon' waren van bladgoud'* (I Kon. 10:21). Het 'Woud van de Libanon' zinspeelt hier dus op de Tempel, naar aanleiding van de vele (ceder)bomen die Sjloomo op het tempelterrein had laten planten.

'Indien ik u vergete, o Jeruzalem, moge dan mijn rechterhand mij vergeten!' (Ps. 137:5)

De midrasj-passage leert ons dat Tora, gebed en liefdadigheid weliswaar een zinvolle compensatie vormen voor het verlies van de Tempel, maar ook dat het verlies van het centrale heiligdom voor de Joodse gemeenschap altijd een traumatische ervaring is gebleven. De vernietiging van de Tempel ging immers gepaard met het verlies van nationale zelfstandigheid en de teloorgang van onbekommerde religieuze vrijheid. De verwoesting luidde een eeuwenlange periode van verbanning, verdrukking, pogroms, plundering, afpersing, executies, boekverbrandingen en erger in. Nog altijd is het verlies van het heiligdom een ongeheelde wond en obstakel in de relatie tot de volkeren.

Het is nauwelijks voorstelbaar hoe emotioneel het Joodse volk met de stad Jeruzalem en wat restte van het heiligdom verbonden is geweest en gebleven: *'De Eeuwige heeft David waarheid gezworen, waarop Hij niet terugkomt (...). Want de Eeuwige heeft Tzion verkozen, Hij heeft het Zich tot een woning begeerd; dit is Mijn rustplaats voor immer, hier zal Ik wonen want haar heb Ik begeerd'* (Ps. 132:11-14). Zelfs nadat Jeruzalem verwoest was, is Gods aanwezigheid niet van de plek van de Tempel geweken:

»Rabbi El'azar zegt: 'De Sjechina is niet geweken van de plek van de Tempel, want er is gezegd: *'En Mijn ogen en hart zullen daar alle dagen zijn'* (II Chron. 7:16), en zo zegt de Schrift; *'Als ik met mijn stem tot de Eeuwige roep, antwoordt Hij mij vanaf Zijn heilige berg'* (Ps. 3:5). Ook al is hij verwoest, toch behield hij zijn heiligheid. Kom en zie wat Cyrus sprak: *'De God van Israël, dat is de God Die in Jeruzalem woont'* (Ezra 1:3). Hij impliceerde daarmee, dat hoewel Jeruzalem is verwoest, God daarvan niet is geweken. Er is immers gezegd: *'Zie Hij staat achter onze muur'* (Hoogl. 2:9); en ook *'Wanneer de grondslagen verwoest zijn ... Zijn ogen slaan gade, Zijn blikken doorvorsen de mensenkinderen'* (Ps. 11:3-4).«⁷⁴

In de middeleeuwen klaagde de grote Joodse dichter Jehoeda Ha-Levi nog altijd even hevig over het verlies van de stad en de Tempel, als waren zij voor hem gisteren vernietigd:

O Tzion vraag jij niet?

O Tzion, vraag jij niet naar het welzijn van jouw gevankelijk afgevoerden, die jouw welzijn zoeken
en die de rest van jouw kudde zijn?
Vanuit het westen en het oosten,
vanuit het noorden en het zuiden,
ontvang van verre en nabij de vredesgroet van al jouw dienaren;

⁷⁴ Zie Midrasj Sjmot Rabba II,2 en vgl. Midr. Tehillim op Ps. 3:5, § 7; zie verder M. van Loopik 'Jeruzalem indien ik U vergete ...' in *Ter Herkenning* (1996, nr. 3), 176-196.

ook de vredesgroet van deze balling (vol) van verlangen,
die zijn tranen plengt als dauw op de Hermon
en die ernaar smacht deze op jouw heuvelen te doen vallen!
Wanneer ik huil om jouw verdrukking – ben ik een jakhals,
de tijd dat ik droom over de terugkeer van jouw ballingen -
ben ik een luit voor jouw liederen etc.⁷⁵

Waarom mensen verschillend geschapen zijn

Tekst Avot de-Rabbi Nathan 13a

In drie dingen deed de Heilige, Hij zij gezegend, mensen verschillen, de een van de ander. En dit zijn ze. In stem, in smaak en in uiterlijk.
Hoezo in stem? Dit leert dat de Heilige, Hij zij gezegend, mensen van stem deed verschillen, de een van de ander; want indien de Heilige, Hij zij gezegend, de mensen niet verschillend van stem had doen zijn, de een van de ander, dan zou er veel onkuisheid in de wereld zijn geweest. Wanneer een mens dan zijn huis verlaat, kan een ander binnenkomen en zijn vrouw verkrachten in zijn eigen huis. Daarom deed de Heilige, Hij zij gezegend, de stemmen van mensen verschillen, de een van de ander. De stem van de een lijkt niet op de stem van de ander.

Hoezo (deed Hij de mensen verschillen) in smaak?⁷⁶ Dit leert dat de Heilige, Hij zij gezegend, de mensen van smaak deed verschillen, de een van de ander; want indien de Heilige, Hij zij gezegend, mensen niet verschillend van smaak had doen zijn, de een van de ander, dan zouden zij elkaar benijden. Daarom deed de Heilige, Hij zij gezegend, de mensen van smaak verschillen, de een van de ander. De smaak van de een lijkt niet op de smaak van de ander.

Hoezo (deed Hij de mensen verschillen) in uiterlijk. Dit leert dat de Heilige, Hij zij gezegend, mensen van uiterlijk deed verschillen, de een van de ander; want indien de Heilige, Hij zij gezegend, mensen niet van uiterlijk had doen verschillen, de een van de ander, dan zouden de dochters van Israël hun echtgenoten niet herkennen en zouden de mannen hun vrouwen niet herkennen. Daarom deed de Heilige, Hij zij gezegend, mensen in uiterlijk van elkaar verschillen, de een van de ander.

Uitleg:

Leven met verschil

De relatie met het voorafgaande in de midrasj is slechts formeel. De mannen van de Grote synagoge deden drie uitspraken. De wereld is gebouwd op drie zuilen: *Tora, avoda (dienst) en gemiloet chasadim (liefderijke werken)*. Om mnemotechnische redenen noemt de midrasj hier nog een reeks van drie. Inhoudelijk is een verbinding met het voorafgaande niet voor de hand

⁷⁵ Zie T. Carmmi, *Hebrew Verse*, New York 1981, 347-349.

⁷⁶ *Ne'ima* – lieflijkheid, genieting d.w.z. in wat iemand aangenaam en van waarde acht.

liggend. Misschien is de verbindende gedachte dat de wereld niet alleen op drie zuilen is gebouwd, maar door de Schepper ook anderszins op doordachte wijze is geordend. De inhoud spreekt voor zichzelf. Een aantal verschillen tussen mensen dienen we niet alleen als gegeven feit te erkennen, maar die verschillen zijn ook goed! Wanneer een vrouw de stem van haar eigen man niet herkent, gebeuren er ongelukken; evenzo wanneer iedereen dezelfde smaak bezit. Dan zouden (bijvoorbeeld) vele mannen verliefd worden op dezelfde vrouw. 'Leven met verschil' is een door God gewenste opdracht!

Parallelteksten vermelden een alternatief drietal. Mensen verschillen volgens Rabbi Me'ir in drie dingen van elkaar, in stem, in uiterlijk en in kennis. Het verschil in stem en uiterlijk voorkomt onkuisheid, zoals ook hier in Avot de-Rabbi Nathan wordt verklaard. De kennis en gedachten van mensen komen om een andere reden niet overeen. Wanneer rovers en dieven de gedachten van anderen zouden delen, dan wisten ze altijd waar kostbaarheden verstopt zijn. In zo'n situatie zou alles van waarde in handen vallen van misdadigers.⁷⁷

Terug naar index:

Naar volgende pagina (5):

⁷⁷ Zie Babylonische Talmoed, Sanhedrin 38a; vgl. ook Talmoed Jeroesjalmi, Sanhedrin 22a.